

प्रकरण चौथे

‘गीतार्थदीपिका’ (भगवद्गीतेचा अभंगात्मक अनुवाद): स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये

प्रास्ताविक

गीता हा एक लोकप्रिय ग्रंथ आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानाचे सार या ग्रंथात आढळते. त्यामुळेच आद्य शंकराचार्य, रामानुजाचार्य, मध्वाचार्य, वल्लभाचार्य यासारख्या महान आचार्यांनी त्यावर संस्कृत भाषेतून सविस्तर भाष्य केलेले आहे. आपले तत्त्वज्ञानपर विचार मांडलेले आहेत.

मराठी भाषेमध्ये संत ज्ञानेश्वरांनी गीतेवर भाष्य करणारा भावार्थदीपिका (ज्ञानदेवी) हा स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला व सर्वसामान्यांना गीतामृत उपलब्ध करून दिले. ज्ञानदेवांपासून प्रेरणा घेऊन सोपानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम या संतांनी त्याचबरोबर दासोपंत, वामन पंडित, मोरोपंत या पंतकवींनी आपल्या रचनांमधून गीतेवर भाष्य केलेले आहे.

संत व तत्त्वज्ञ यांच्या बरोबरच काही भारतीय राजकीय नेत्यांनीदेखील गीतेवर भाष्य केले आहे. स्वामी विवेकानंद, योगी अरविंद, लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, विनोबा भावे, सानेगुरुजी इ. स्वातंत्र्य चळवळीमधील नेत्यांनी गीतेविषयी आपले विचार ग्रंथरूपात मांडलेले दिसतात. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये देखील या गीतेवर भारतातील सर्व प्रांतात आजही लेखन सुरू आहे. यावरून या ग्रंथाचे मोठेपण, त्यातील विचारांची आवाहकता, महत्त्व आपल्या लक्षात येते. ‘गीतेतील विवेचन असे व्यापक आहे. म्हणूनच हा ग्रंथ विशिष्ट समाजासाठी किंवा मर्यादित काळासाठी नाही. सर्व जगासाठी व अनंत काळासाठी त्याचे महत्त्व आहे’^१ हे डॉ. हे. वि. इनामदार यांचे उद्गार सार्थ वाटतात.

या पार्श्वभूमीवर संत मारुती महाराज माकनेरकर यांनी लिहिलेला ‘गीतार्थदीपिका’ हा ग्रंथ अभ्यासावयाचा आहे. गीतेतील सातशे श्लोकांवर महाराजांनी मराठीमधून सातशे अभंग

रचलेले आहेत. त्याचेच नाव 'गीतार्थदीपिका' होय. आपल्या आजूबाजूच्या ग्रामीण भागातील सर्वसामान्य लोकांना गीतेतील विचार समजावेत हा हेतू त्या मागे होता. त्यामुळेच 'गीतार्थदीपिका' या ग्रंथाची भाषा साधी सोपी होती. त्यातील उदाहरणे, दाखले सर्वसामान्य लोकजीवनातील आहेत.

२०१० मध्ये श्री क्षेत्र माकनेर संस्थानकडून महाराजांच्या गीतार्थ दीपिका या हस्तलिखिताची वही ग्रंथरूपात प्रकाशित करण्यात आली. या ग्रंथलेखनाचा हेतू स्पष्ट करताना संपादक, प्रकाशन म्हणतात, 'असा दिव्य साक्षात्कारी संदेश जन सामान्यांपर्यंत पोहोचविणारी श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर उपाख्य माकनेरकर महाराज यांनी कौशल्यपूर्ण व सिद्धहस्त लेखणीने श्रीमद्भगवद्गीतेचे मराठी अंभंग काव्यात रूपांतर केले. एक स्वयंसिद्ध अनुभवी व्यक्तीने गीतार्थ कसा समजून घेतला व तो लोकांपर्यंत कसा पोहोचेल या सत्याकडे कसे लक्ष पुरविले याची प्रचिती गीतार्थ दीपिका या साध्या सुध्या व उत्स्फूर्त अंभंगरूपात लिहिलेल्या ग्रंथाद्वारे होईल.'

महाराजांच्या हस्तलिखित वहीचा या प्रकरणाच्या अभ्यासासाठी उपयोग करण्यात आलेला आहे. 'गीतार्थदीपिका' (भगवद्गीतेचा अंभंगात्मक अनुवाद) स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये असा अभ्यास या प्रकरणात करावयाचा आहे.

महाराजांच्या हस्तलिखित वहीचा या प्रकरणाच्या अभ्यासासाठी उपयोग करण्यात आलेला आहे. 'गीतार्थदीपिका' या ग्रंथाचा मूळ भगवद्गीतेच्या संदर्भात तौलनिक अभ्यास या प्रकरणात करावयाचा आहे.

संपूर्ण विश्वाला मार्गदर्शक ठरणारा ग्रंथ म्हणजे 'गीता' होय. 'गीता' या ग्रंथातील विचार हे 'नित्यनूतन' असल्यामुळे या विचारांना देश काल परिस्थितीच्या जशा मर्यादा नाहीत, त्याच प्रमाणे प्रत्येक कालखंडात या ग्रंथातील तत्त्वज्ञान नेहमीच मार्गदर्शक असे ठरत आलेले आहे. त्यामुळेच भारतातील संत, समाजसुधारक, विचारवंत, तत्त्वज्ञ यांनी ज्याप्रमाणे गीतेची थोरवी, महिमा वर्णिलेला आहे. त्याचप्रमाणे पाश्चात्य विद्वानांनी देखील गीतेच्या तत्त्वज्ञानाचा

गौरव केलेला आहे. मारुती महाराज माकनेरकर यांच्या 'गीतार्थ दीपिका' या ग्रंथामधील विचारांचा मागोवा घेण्याआधी भारतीय संत, विचारवंत, तत्त्वज्ञ यांच्या गीता विचारांचा थोडक्यात परामर्श घेणे उचित ठरेल असे वाटते.

महर्षी व्यास

जी व्यक्ती गीता या ग्रंथाचे निष्ठापूर्वक पठण करते, ती व्यक्ती भीती आणि दुःख यापासून मुक्त होऊन विष्णुपदास प्राप्त होते. असा गीतेच्या पठणाचा महिमा वर्णन करताना महर्षी व्यास लिहितात -

'गीता सहस्त्रमिदं पुण्यं यः पठेत्प्रयतः पुमान् ।

विष्णोः पदमवाप्नोति भयशोकादिवर्जितः ॥१॥^३

संत निवृत्तीनाथ

जो मानव श्रद्धापूर्वक गीतेचे पठण करील तो या संसारातून तरून जाईल आणि गीता पाठ केली तर भगवान श्रीकृष्णांना समाधान वाटेल आणि ते व्यक्तीची कर्म बंधने तोडून टाकतील, आपल्या चरणाजवळ भक्तांना ठेवतील अशा शब्दांत गीतेचा महिमा वर्णन करताना संत निवृत्तीनाथ लिहितात -

जो श्रद्धापूर्वक पठण करी ।

तो नर तरल, या संसारी ।

निजपदी ठाव देईल श्रीहरी ।

म्हणे निवृत्तीराज ॥^४

संत ज्ञानेश्वर

संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीमध्ये गीतेचा महिमा गायिलेला आहे. गीतेमधील तत्त्वज्ञान व्यापक, खोल व उदार असे असून ते नित्यनूतन आहे. अशा शब्दांत गीता तत्त्वज्ञानाचा गौरव करताना संत ज्ञानेश्वर लिहितात -

तया गीतार्थाची थोरी । स्वयं शंभू विवरी
तेथे भवानी प्रश्न करी । चमत्कारोनी ॥७० ॥
तेथे हरू म्हणे तेणिचे । देवी जैसे का स्वरूप तुझे ।
तैसे हे नित्यनूतन देखिजे । गीतातत्त्व ॥७१ ॥^५

संत नामदेव

गीता हा शब्द तीन वेळा उच्चारल्यानंतर व्यक्तीचे पाप दूर होते. व्यक्ती मोक्षासी जोडली जाते. तसेच जीवाचे बंधन दूर होते. अशा शब्दात गीतेचा महिमा वर्णन करताना संत नामदेव लिहितात-

गीता गीता त्रिवार बोलता ।
पाप जाय तत्त्वता मोक्ष जोडे ॥१ ॥
गीता महिमा बोलवेना वाचे ।
बंधन जीवाचे दूर होती ॥२ ॥
एके अक्षरी कोटी अश्वमेध ।^६

संत सोपानदेव

गीतेच्या अभ्यासाने मोठ्या व्यक्तींना आणि महान ऋषींना अविनाशी पद प्राप्त झालेले आहे. गीतेच्या पाठांतरामुळे श्रीकृष्ण प्रसन्न होऊन व्यक्तीची कर्मबंधनातून मुक्तता करतात. संत सोपानदेव असा गीतेच्या माहात्म्याविषयी विश्वास व्यक्त करतात व लिहितात की -

भक्तियुक्त जो होउनी ।
आदरे करुनी ऐकें श्रवणी ।
तो उत्तम लोकांते पावोनी ।
मुक्त होय सत्य जाण ॥७१ ॥^७

संत तुकाराम

संत तुकाराम यांचा मंत्रगीता हा अभंगात्मक गीतानुवाद प्रसिद्ध आहेच. जे लोक गीता-भागवतचे श्रवण करतात अखंड विठ्ठलनामाचे चिंतन करतात. त्यांची सेवा करण्याचे भाग्य मला मिळाले पाहिजे, अशी परमेश्वराकडे प्रार्थना करून तुकाराम पुढील शब्दात गीता माहात्म्य वर्णन करतात.

गीता भागवत करिती श्रवण ।

अखंड चिंतन विठोबाचे ।

तुका म्हणे मज घडो त्यांची सेवा ।

तरी माझ्या देवा पार नाही ॥^८

वामन पंडित

वामन पंडितांनी यथार्थ दीपिकेद्वारे गीतेवर भाष्य केलेले आहे. गीतेत शब्द कमी आहेत, पण अर्थ फार सखोल आहे. गीतेतील शब्द इतके वैविध्यपूर्ण आहेत की टीकाकार व हरिभक्तांना देखील या शब्दांतील अर्थ चटकन समजून येतो. अशा शब्दात गीतेचे वैशिष्ट्य व्यक्त करताना वामन पंडित लिहितात -

शब्द थोडे अर्थ फार ।

या गीतेचा ऐसा प्रकार ।

परि शब्द ऐसे, की टीकाकार ।

जे हरिभक्त ते समजती भावार्थ त्यातील ।^९

मोरोपंत

मोरोपंत यांनी गीतेची स्तुती स्तोत्रे लिहिलेली आहेत. या स्तोत्रामधून गीतेचा 'माता' म्हणून मोरोपंत गौरवपूर्ण उल्लेख करतात. गीतेत सर्व उपनिषदांचे सार सामावलेले आहेत, असे सांगून पुढील शब्दांत महिमा वर्णन करतात.

श्रीमद्भगवद्गीते वर्णवि आदरे तुला । नमुनी ।

सर्वोपनिषत्सारे माते तुज पाहती तुला न मुनी ॥^{१०}

संत, पंडितांच्या प्रमाणेच भारतीय तत्त्ववेत्त्यांनी गीतेचा गौरव पुढीलप्रमाणे केलेला आहे.

स्वामी विवेकानंद

गीतेचा महिमा वर्णन करताना विवेकानंद लिहितात - 'माणसाला माणुसकी शिकविणारा ग्रंथ म्हणजे गीता ग्रंथ.'^{११}

महर्षि अरविंद घोष

अरविंद घोष यांना 'गीता' हा ग्रंथ जीवनमूल्यांचा संस्कार करणारा ग्रंथ वाटतो. ते पुढील शब्दांत गीतेचा गौरव करतात - 'भगवद्गीता हा ग्रंथराज म्हणजे केवळ पुस्तकच नसून एक शाश्वत जीवनमूल्य आहे. प्रत्येक युगासाठी त्यातून नवीन संदेश मिळतो आणि त्यातून प्रत्येक मानवी संस्कृतीस नवा अर्थ मिळतो'.^{१२}

लोकमान्य टिळक

आपल्या गीतारहस्य या ग्रंथात गीता ग्रंथाचा गौरव करताना लिहितात, 'श्रीमद् भगवद्गीता हा आमच्या धर्मग्रंथापैकी एक अत्यंत तेजस्वी निर्मल हिरा आहे.'^{१३}

महात्मा गांधी

गीता ग्रंथाचा महात्मा गांधी पुढील शब्दात गौरव करतात, 'जगद्गुरू कृष्णाने सांगितलेली गीता म्हणजे साऱ्या समस्यांचा कोश ग्रंथ आहे.'^{१४}

डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन

गीता तत्त्वज्ञानाचा राधाकृष्णन पुढील शब्दांत गौरव करतात - 'भगवद्गीता हा एक सात्त्विक प्रबंध नसून तो एक धार्मिक ग्रंथ आहे. त्यात सत्याचे सम्यक दर्शन घडते इतकेच नव्हे तर मानव धर्माचे त्रिकालबाधित स्वरूपही कळते.'^{१५}

आचार्य विनोबा भावे

विनोबा भावे यांनी गीतेचा केलेला भावानुवाद 'गीताई' हा प्रसिद्ध आहे. गीतेचा गौरव विनोबा भावे पुढील शब्दात करतात - 'जीवनाच्या विकासाला आवश्यक असलेला प्रत्येक विचार गीतेत येऊन गेला आहे. म्हणून गीता हा धर्मज्ञानाचा कोश आहे.' तसेच गीता ग्रंथाचा माऊली म्हणून उल्लेख करताना लिहितात,

गीताई माउली माझी तिचा मी बाळ नेणता।

पडतां रडतां घेई उचलूनि कडेवरी ॥^{१६}

साने गुरुजी

'गीता हृदय' या आपल्या ग्रंथात गीतेचा गौरव करताना लिहितात की, 'हिंदू धर्माचा सुटसुटीत असा एक ग्रंथ सांग, असे कोणी म्हटले तर गीता आपण पुढे करू. हिंदू धर्मातील सर्व उदात्त भावनांचा व विचारांचा हा साररूप ज्ञानकोश आहे.'^{१७}

पंडित जवाहरलाल नेहरू

गीतेमधील आध्यात्मिक सामर्थ्याचा गौरव करताना नेहरू लिहितात- 'भगद्गीता प्रामुख्याने मानवी जीवनाच्या आध्यात्मिक अधिष्ठानावर विचारविनिमय करते. मानवी जीवनातील कर्तव्ये व आचार धर्म यांचे पालन करण्यासाठी प्रयत्न करण्याचे आवाहन करते. पण त्याच बरोबर या विश्वाचे आध्यात्मिक स्वरूप उदात्त असे अंतिम ध्येय यांचाही विसर पडू देत नाही.'^{१८}

अशा प्रकारे भारतीय संत, विचारवंत, तत्त्वज्ञ यांचा 'गीता' या ग्रंथासंदर्भातील विचारांचा परामर्श घेतल्यानंतर श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर यांनी लिहिलेल्या 'गीतार्थ दीपिका' या ग्रंथाचे तौलनिक स्वरूप पुढीलप्रमाणे मांडण्यात आलेले आहे.

गीतेतील मूळ श्लोकावर महाराजांनी विस्ताराने केलेले भाष्य

महाराज मूळ गीतेतील श्लोकांवर अभंगाद्वारे भाष्य करतात. आपल्या अभंगाद्वारे त्या श्लोकातील अर्थ सुस्पष्टपणे वाचकांच्या समोर मांडतात. त्या वेळी गीतेतील मूळ विचाराला अधिक सुस्पष्ट करण्यासाठी विस्ताराचे स्वातंत्र्य महाराज घेताना दिसतात.

गीतेत स्थितप्रज्ञ व्यक्तीचे लक्षण सांगणारा श्लोक पुढीलप्रमाणे आहे.

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ^{१९} (गीता, २/५७)

जो सर्व विषयांत अनासक्त असतो, त्याची बुद्धी आत्म्याचे ठिकाणी स्थिर झाली असे गीता सांगते. महाराज मात्र अशा व्यक्तीच्या स्थितप्रज्ञतेचे विस्ताराने वर्णन करताना चंद्र सूर्याचा दाखला देतात. चंद्र-सूर्याला प्रत्येक दिवस सारखाच असतो. त्याप्रमाणे स्थितप्रज्ञ व्यक्ती शुभ अशुभ असे शकुन मानत नाही. सर्व पातळीवर त्याची बुद्धी समांतर असते.

शुभ अशुभाविषयी तो सारखीच असे ।

जसा चंद्र सूर्या दिवस सारखाची असे ।

तसे शुभ अशुभ तया सारखे असे ।

तो स्थिरबुद्धि म्हणावा असे ॥ ^{२०} (गीतार्थदीपिका, २/५७),

कर्म योग्याच्या स्थिर बुद्धीचे गीतेतील वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे.

प्रसादे सर्व दुःखानं हातिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो हमाशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ^{२१} (गीता, २/६५)

दीप जसा आपल्या भोवतालचा परिसर उजळून टाकतो, तद्वत सज्जन शांतपणे आपल्या समोर येणाऱ्या प्रत्येक परिस्थितीला सामोरे जातो. कितीही हानी झाली तरी आपला संयम, समाधान, धैर्य ढळू देत नाही.

कितीही हानी झाली सज्जनाची । तरी तो समाधान सीमा न सोडी धैर्याची ।

जैसा दीप स्थिर राहतो निवान्यासी । तैसा सज्जन न चळे अंतर स्थिर ज्यासी ।

सुख-दुःखाची नसे लेश ज्या पासी । ऐसी शांती अनुभव राहे ज्याचे चित्ती ॥ ^{२२}

(गीतार्थदीपिका, अ, २/६५)

ज्यांचे आचरण उत्तम आहे अशा श्रेष्ठ व्यक्तींच्या आचरणाचे अनुकरण इतर लोक करतात. अशा श्रेष्ठ व्यक्तींच्या आचरणाचे महत्त्व गीतेत पुढीलप्रमाणे सांगितले आहे.

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । सयत्प्रमाणं

कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ^{२३} (गीता, ३/२१)

महाराज हा विचार पटवून देताना बहुरूपी व्यक्तींचा दाखला देतात. बहुरूपी व्यक्ती राजाराणीचे सोंग घेऊन भाषण करतात. त्यांच्या भाषणामुळे समाजाचे फक्त मनोरंजन होते. ते संभाषण कोणी मनावर घेत नाही. पण सर्वार्थीने श्रेष्ठ असणाऱ्या व्यक्तींच्या भाषणाचे, वर्तणुकीचे आचरण सामान्यजन करीत असतात. म्हणून श्रेष्ठ व्यक्तींनी आपल्या आचरणात सदैव दक्ष असणे महत्त्वाचे ठरते.

बहुरूपे राजा राणी सोंग घेती । परी खरे ते राजा राणी नव्हती ।

राजा राणी भाषणे करुनी जन संजविती । तैसे ज्ञाते जन

तराया धर्म आचरती । जन तराया सज्जन श्रेष्ठ

आचरण करिती । ते प्रमाण मानुनी जन आचरती ॥ ^{२४}

(गीतार्थदीपिका, अ, ३/२१)

गीतेच्या पहिल्या अध्यायातील आठव्या श्लोकामध्ये दुर्योधन आपल्या बाजूने कोणकोणते योद्धे आले आहेत हे सांगताना - आपण, भीष्म, कर्ण, कृपाचार्य, अश्वत्थामा आणि विकर्ण त्याचबरोबर सोमदत्ताचा पुत्र भूरिश्रवा आहे. एवढाच उल्लेख करतो. तो पुढीलप्रमाणे -

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपाश्च समितिज्जयः

अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तितथैवच ॥८॥ ^{२५} (गीता, १/८)

पण माकनेरकर महाराज मात्र मूळ श्लोकावर भाष्य करताना प्रत्येक योद्ध्याच्या युद्ध नैपुण्याची ओळख करून देतात. त्यामुळेच भीष्माला महावीर, कर्णाला युद्धनिपुण, कृपाचार्यांना सदा विजयी, अश्वत्थामाला विकर्ण अशी गुण विशेषणे देऊन प्रत्येकाचे वर्णन करतात. यातून गीतार्थ दीपिकेच्या रचनेचे वेगळेपण लक्षात येते.

भीष्माचार्य महावीर आहे। कर्ण युद्धामध्ये निपूण पाहे।

सदा विजयी असा कृपाचार्य आहे। अश्वत्थामा विकर्ण आहे।

सोमदत्ताचा पुत्र भुरिश्रवा आहे। असे हे सर्व वीर आपुल्या तर्फे पाहे ॥८॥^{२६}

(गीतार्थदीपिका १/८)

याच अध्यायातील दहाव्या श्लोकामध्ये दुर्योधन परस्परांच्या सैन्याचे रक्षण करण्यासाठी भीष्म व भीम आहे हे सांगताना म्हणतो, भीष्मांनी रक्षिलेले आपले सैन्य सुरक्षित नि पर्याप्त आहे. भीमाने रक्षिलेले सैन्य सुरक्षित असले तरी अपर्याप्त (कमी) आहे.

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माशिरक्षितम्।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥^{२७} (गीता, १/१०)

माकनेरकर महाराज मात्र मूळ श्लोकावर भाष्य करताना भीष्म व भीम या दोघांच्या पराक्रमी वृत्तीमुळे त्यांचे सैन्य सुरक्षित आहे. असे सांगून भीष्म व भीमाच्या सामर्थ्याचे वर्णन करतात. दोघांच्याही सामर्थ्याला समान न्याय देताना दिसतात.

अपरिमित आपुले सैन्य आहे। याचे संरक्षण भीष्म पितामह करित आहे।

असा महाबली असल्यामुळे जय पाहे। आपुले सैन्य वेढता येणे शक्य नोहे।

आपुल्यापरि पांडव सैन्य कमी आहे। परि त्याचे रक्षण भीम करित आहे ॥^{२८}

(गीतार्थदीपिका १/१०)

महाराजांच्या गीतार्थ दीपिकेत श्रीकृष्ण व पांडवांच्या पराक्रमाचे मूळ गीता श्लोकापेक्षा सविस्तर वर्णन आलेले दिसते. या वर्णनामागे महाराजांचे श्रीकृष्ण व पांडव यांच्या सामर्थ्याविषयी महाराजांचे असलेले प्रेम दिसून येते. उदा. पहिल्या अध्यायातील एकोणिसाव्या

अभंगात श्रीकृष्ण व पांडवांनी केलेल्या शंखध्वनीने कौरव सैन्याची झालेली भयभीत अवस्था अत्यंत समर्पक शब्दात व्यक्त केलेली आहे. या वर्णनात रौद्ररसाचा परिपाक झाल्याचेही आपणास दिसून येते.

माकनेकर महाराज श्लोकाचा सरळ अर्थ सांगतात. त्यातून त्यांची प्रतिभा, कल्पनाशक्ती फारशी दिसून येत नाही. कारण त्यांना काव्य निर्माण करावयाचे नसून गीतेचा अर्थ अत्यंत सोपा करून सांगावयाचा आहे. महाराजांचा हा उद्देश लक्षात घेऊनच त्यांच्या गीतार्थदीपिकेकडे पाहणे आवश्यक आहे.

त्या महानादाने कौरवांचे हृदय फाटले पाहे ।

आकाश पृथ्वी दणाणून गेली आहे ।

त्या नादाने कौरवां हीं व आले आहे ।

कांहींच्या दांतखिळ्या कानठळ्या बैसल्या पाहे ।

कौरव दल भयभीत झाले आहे ॥^{२९} (गीतार्थदीपिका १/१९)

उपरोक्त अभंगात्मक अनुवादावर ज्ञानेश्वरेतील पुढील ओव्यांचे प्रतिबिंब पडलेले आहे असे आपणास दिसून येईल.

॥ तो घोष तरी उपसंहरला । परी पडिसाद होता राहिला ।

तेणें दळभर विध्वंसिला । कौरवांचा ॥६१॥

जैसा गजघटांआंतु । सिंह लीला विदारितु ।

तैसा हृदयाते भेदितु । कौरवांचिया ॥६२॥

तो गाजत जंव आइकती । तंव उभेचि हिये घालिती ।

एकमेंकाते म्हणती । सावध रे सावध. ॥६३॥^{३०} (ज्ञानेश्वरी १/१६०)

महाराजांनी 'गीतार्थदीपिका' हा ग्रंथ अभंग छंदात लिहिलेला आहे. या मध्ये बऱ्याच ठिकाणी पद्यमयतेपेक्षा गद्यमय रचनेचा अधिक प्रत्यय येतो. या गद्यमय रचनेत रूक्षता मात्र डोकावत नाही. येथे स्वभावोक्ती अलंकाराचे दर्शन घडते.

उदा. : आपल्या आप्तजनांच्या बरोबर आपल्याला युद्ध करावे लागणार. या नुसत्या विचारानेच गर्भगळित झालेल्या अर्जुनाचे महाराजांनी रेखाटलेले चित्र इतके रेखीव आहे की मूळ गीतेमधील अर्जुनाच्या वर्णनापेक्षा महाराजांनी केलेल्या अनुवादातील अर्जुनाची व्यक्तिरेखा अधिक जिवंत वाटते. पहा-

माझी इंद्रिय गळताती । तोंडाला कोरड पडते ती ।

अंगाला कंप सुटतो मुग्ध गती । आंगी रोमांच उभे राहताती ॥२९॥

गांडीव धनुष्य हातांतून गळून पडते । सर्व अंगाची दाहलाही होते ।

माझ्याने उभे न राहणे होते । माझ्या मनाला भ्रमा सारिखे होते ॥३०॥^{३१}

(गीतार्थदीपिका, १/३)

उपरोक्त अनुवादांमध्ये ज्ञानेश्वरेतील खालील ओव्यांचा सरळ अर्थ आलेला आहे.

देखे देह कांपन । तोंड असे कोरडे होत ।

विकळतां उपजत । गात्रांसी ॥१६॥

सर्वांगा कंटाळा आला । अति संताप उपजला ।

तेथे बेंबाळा हातु गेला । गांडिवाचा ॥१७॥

तें न धरतचि निष्टलें । परि नेणोंचि हातोनि पडिलें ।

ऐसे हृदय असे व्यापिलें । मोहे येणे ।^{३२} (ज्ञानेश्वरी, १/९८)

या श्लोकाचा सरळ अर्थ जसाच्या तसा उतरल्यामुळे अर्जुनाची व्यक्तिरेखा वाचकाला सहजच आकलनसुलभ होते. महाराजांच्या गीता अनुवादाचे हे एक वैशिष्ट्य आहे.

आपल्या बांधवांना मारून आपण सुखी होऊ शकत नाही. अशा कृत्यामुळे आपला कुलक्षय होईल असे अर्जुनाला वाटते. अर्जुनाचा हा विषाद गीतेच्या मूळ श्लोकात पुढील प्रमाणे आला आहे.

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापदस्मान्निवर्तितुम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥३१९॥^{३३} (गीता १/३९)

महाराज अर्जुनाचा हा विषाद आपल्या अनुवादात मांडताना 'आम्ही आम्ही' या शब्दाची द्विरुक्ती करून अर्जुनाच्या विषादातील भावाशय मोठ्या सूचकतेने वाचकांच्या पुढे ठेवतात.

तरी हे कृष्णा कुलक्षयाचा दोष जाणणारे आम्ही । तरी या पापापासून मागे हटले पाहिजे आम्ही ।

आम्हा समजत असता ते कां कळून घेऊ नये आम्ही ।

सांग कृष्णा या विचारांत काय चुकतो आम्ही ॥^{३४} (गीतार्थदीपिका १/३९)

ही साधी वाक्यरचनाच आहे. श्लोकाचा अर्थ सोप्या भाषेत मांडला आहे. मात्र, याला काव्य म्हणणे कठीण आहे. हे पद्य आहे, पण काव्य नाही, असेही म्हणावे लागेल. मात्र भगवद्गीतेचा अर्थ इतका सहजसुलभ करून सांगणे हे तितकेसे सोपे नाही. गीता हा तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ असल्यामुळे आपल्या पांडित्याचे प्रदर्शन करण्याचा मोह बऱ्याच वेळा भाष्यकारांना होतो. त्यामुळे गीतेचा अर्थ अधिक सुलभ होण्याऐवजी अधिक बोजड होतो. मात्र माकनेरकर महाराजांच्या भाष्यामध्ये असे होत नाही, हेच या अनुवादाचे वैशिष्ट्य होय.

गीतार्थदीपिकेमधील तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप

कर्मयोग

प्रत्येक व्यक्ती ही कर्माचाच अधिकारी असते, त्यामुळेच कर्ममार्गच सर्वश्रेष्ठ मानला जातो. कर्ममार्ग हा सरळ, साधा आणि सुलभ मार्ग आहे. आपण स्वीकारलेले कर्म, प्रेम व आपले कल्याण समाजाचे कल्याण साधले आहे. आपण स्वीकारलेले कर्म, प्रेम द्वेषाशिवाय अहंकाररहित मनाने केले, जगाच्या कल्याणाच्या इच्छेने निष्काम भावनाने कर्म केले, की आपोआपच ती व्यक्ती आत्मस्वरूपाकडे जाते.

कर्म हे प्रकृतीच्या नियमानुसार घडत असते. कर्म करणाऱ्याने निष्कामपणे कर्म करावं. कर्म माझ्याच मुळे घडते. असा 'अहंभाव' धरू नये. जी व्यक्ती असा अहंभाव धरते त्याला

कारण तिचा अज्ञानीपणा असतो, असा गीतेत सांगितलेला विचार महाराज साध्या सोप्या शब्दांत सांगताना म्हणतात,

‘अहंकार क्रिया – कर्म गुण पणे । मुढात्मा मी मी म्हणे अहंपणे ।

मी कर्म केले म्हणे गर्विष्ठपणे । हा मुढात्मा असे गौण पणे ।’^{३५}

(गीतार्थदीपिका, ३/२७)

कर्म ‘मी’ केले असे गर्विष्ठपणे म्हणणाऱ्यांचा उल्लेख महाराज ‘गौण मुढात्मा’ असा करतात. कर्म करीत असताना त्यात अहंभाव येऊ नये. अहंभाव आला की कर्माच्या शुभ – अशुभ फळाला कार्य करणारा जबाबदार राहतो. अहंभाव सोडून आपण कर्म करावे. अहंकाररहित कर्म करणे याला महाराज ‘अंतःकरण अलिप्त’ असा अचूक शब्द वापरतात. अंतःकरण अलिप्त ठेवून कर्म करणाऱ्यांना कर्माचे पाप पुण्य बांधू शकत नाही. त्यामुळेच महाराज म्हणतात.

‘नसोनी अहंकार निका भावज्यासी । अंतःकरण अलिप्त अशा बुद्धिसी ।

वधी जरी तो तिही लोकांसी । कोणत्याही पापे नव्हे बंधन त्यासी ॥’^{३६}

(गीतार्थदीपिका, १८/१७)

कर्म हे सदैव करीत राहावे. लोकसंग्रहासाठी म्हणजेच समाज कल्याणासाठी कर्म करावे. अशी कर्मे करणाऱ्या व्यक्तीकडे कर्मफलाची आशा असत नाही, अशा व्यक्तीला आपोआपच मोक्ष मिळतो, ती ब्रह्मस्वरूप होते. महाराज म्हणतात.

‘कर्म करोनी ते मोक्षास गेले सुखावले । जनक कर्मसिद्धी करुनी ब्रह्म ज्ञाले ।

जन कल्याणा कर्म केले ते चांगले । जग कल्याणा कर्म पाहिजे केले ॥’^{३७}

(गीतार्थदीपिका, ३/२०)

कर्माचा त्याग करण्यापेक्षा निरपेक्षवृत्तीने कर्म करणारा कर्मयोगी सर्वश्रेष्ठ मानला जातो. कारण आसक्तीरहित कर्म केल्यानेच तो योगावर आरूढ होत असतो. वैराग्य बुद्धीने

इंद्रियांचे जो दमन करतो, जो इंद्रियांना जिंकतो त्याला महाराज 'विशेष अभ्यासू' म्हणून संबोधतात.

'इंद्रिय मन जिंकी तो आपण वैराग्येसी जाण ।

मन इंद्रिय निग्रही जो आपण बुद्धियुक्त जाण ।

करूनी कर्मयोगाचे अनुष्ठान इंद्रिया करी दीन ।

आसक्त न होता हा विशेष अभ्यासू गुण ।'^{३८} (गीतार्थदीपिका, ३/७)

कर्म बंधनापासून नेहमी निरपेक्ष राहणाऱ्या व्यक्तीचे कर्म राग, द्वेष यांच्यापासून मुक्त असते. त्यामुळे त्याला नेहमीच सुखाचा अनुभव येत असतो. महाराज म्हणतात -

'द्वेष फलाशा नसे ज्या मानसी । तो सत्य ज्ञाता असे संन्यासी ॥

सर्व दुःखा मुक्त नसे बंधन त्यासी । तो सदा सुखनिवासी ॥'^{३९}

(गीतार्थदीपिका, ५/३)

प्रारब्धानुसार व्यक्तीला कर्म करावे लागते. हे कर्म करताना जो त्यातील लाभ, हानीची चिंता करित नाही, कर्मातून मिळणाऱ्या सुख-दुःखाकडे सारख्याच दृष्टीने पाहातो, मन बुद्धी समाधानी ठेवतो, त्यालाच संसाराकडे समत्वाने बघण्याची दृष्टी प्राप्त होते. आपोआपच अशा व्यक्तीला प्रपंचाचे आकर्षण राहात नाही. तिला आत्मबोध होतो. ती व्यक्ती सिद्ध अवस्थेकडे पोहोचते. ज्या व्यक्तीला स्वतःचा उद्धार करून घ्यावयाचा आहे तिने या कर्मयोगाचा जरूर आधार घ्यावा, असे महाराज सांगतात.

भक्तियोग

भगवद्गीतेत कर्मयोग, भक्तियोग ज्ञानयोग यांचा समन्वय साधला गेलेला आहे. मनुष्यानेदेखील आपल्या जीवनात या तिन्ही योगांचा समन्वय साधला तर त्याचे आयुष्य सार्थकी लागेल. मानवी जीवनात भक्तियोगाला विशेष महत्त्वाचे स्थान आहे. कोणत्याही कर्मात भक्ती असेल तर ते कर्म चांगल्या पद्धतीने पार पडू शकते. निव्वळ कर्मयोग,

ज्ञानयोगाचे आचरण केले तर जीवनात शुष्कता येण्याची शक्यता असते. यामध्ये भक्तिभावाचा समावेश झाला की जीवनातील शुष्कता संपून जाईल.

भक्तियोगाची महती जाणलेली व्यक्ती भगवंतामध्ये तल्लीन झालेली असते. महाराज अशा व्यक्तीला 'निग्रही योगी' असे संबोधतात. परमेश्वरावर भक्ती श्रद्धा ठेवणारा भक्त हा उत्तम योगी बनतो, असे महाराज सांगतात,

'मन निग्रही योगी होऊनी । माझ्याकडे अंतर मन लावून ।

श्रद्धापूर्वक भजे मज लागून । सर्वांत श्रेष्ठ तो योगी उत्तम जाण ॥४७॥'^{४०}

(गीतार्थदीपिका, ६/४७)

जो भक्त परमेश्वरावर श्रद्धा, विश्वास ठेवतो परमेश्वरच आपले सर्वांत पहिले व शेवटचे आश्रयस्थान मानून त्याची उपासना करतो, तो भक्त भगवंताचा आवडता भक्त बनतो. असे भक्तियोगाचे असणारे श्रेष्ठत्व महाराज असे प्रतिपादन करतात.

'माझ्या ठिकाणी मनाचा लय लावून ।

जे भक्त माझी उपासना करिती जाण ।

अति श्रेष्ठ आनंदे श्रद्धेने आवडीने ।

ते मज आवडती भक्त उत्तम जाण ॥२॥'^{४१} (गीतार्थदीपिका, १२/२)

परमेश्वरावर श्रद्धा असणारा भक्त भक्तिभावाने पत्र, पुष्प, फळ, जल इ. भगवंताला अर्पण करतो. त्याचबरोबर यापैकी काही एक अर्पण करण्यास नसलेल्या भक्ताने फक्त अंतःकरण जरी अर्पण केले तरी परमेश्वर त्या भक्ताच्या भावावर प्रसन्न होतो. अशा भावपूर्ण भक्तांच्या कर्माची जबाबदारी परमेश्वर स्वतःवर घेतो असे प्रतिपादन महाराज करतात.

'पत्र पुष्प फल पाणी मज अर्पिती ।

ते भक्त मज परम प्रिय होती ॥

भक्तिभावे मजवरी जे टाकिती ।

त्या शुद्ध भक्ताची कर्मे देव घेती ॥२६॥'^{४२} (गीतार्थदीपिका, ९/२६)

भगवंताची भक्ती करण्यासाठी जात, धर्म, लिंग, भेद अशा कोणत्याही लौकिक गोष्टी आडकाठी निर्माण करू शकत नाहीत. या सर्व गोष्टींचा त्याग करून शरण आलेल्या सर्वांच्या उद्धाराची जबाबदारी भगवंत स्वतःवर घेतात. भगवंत भक्ताचा उद्धार करतो म्हणजे त्याला संपूर्ण पापापासून मुक्त करतो, असे महाराज सांगतात.

‘सर्व धर्माचा त्याग करणे । माझा अंतरी भाव धरणे ।

मज अनन्य शरण येणे । अहंकार शोक रहीत धर्म आचरणे ।

पाप रहित मोक्ष प्राप्ती होत तेणे । स्वधर्म आचरता मनोभावे जेणे ।

अन्यधर्म त्यागलेच आहे तेणे । मी काढीन तुझी पापे देव म्हणे ॥६॥^{४३}

(गीतार्थदीपिका, १८/६६)

भक्ताला भगवंताचा आश्रय लाभल्यामुळे त्याला परमशांती लाभते. भक्ताच्या अज्ञानाचा नाश झाल्यामुळे भगवंताव्यतिरिक्त त्याला कशाचीही इच्छा उरत नाही. भगवंताच्या ध्यानामुळे त्याचे अंतःकरण प्रसन्न, स्वच्छ होते.

भक्ताचे भावानुसार अर्थार्थी, आर्त, जिज्ञासू आणि ज्ञानी असे चार प्रकार पडतात. जो भगवंताकडून सांसारिक सुखासाठी धनप्राप्तीची इच्छा व्यक्त करतो त्या भक्ताला ‘अर्थार्थी भक्त’ म्हटले जाते. जो आपल्या यातना, दुःखे दूर करण्यासाठी भगवंताला शरण जाऊन आर्त भावनेने त्याला हाक मारतो, त्याला ‘आर्तभक्त’ असे म्हणतात. जो भगवंत तत्त्व जाणण्यासाठी भगवंताचे भजन करतात त्याला जाणण्याची इच्छा व्यक्त करतो, त्या भक्ताला ‘जिज्ञासू भक्त’ म्हणतात. जे भक्त भगवंताशिवाय कशाचीही कामना ठेवीत नाहीत त्यांना ज्ञानी भक्त असे म्हणतात. हा ‘ज्ञानी भक्त’ इतर भक्तांपेक्षा भगवंताला जास्त प्रिय असतो. महाराज अशा ज्ञानी भक्ताचा गौरव करताना ‘ज्ञानी भक्त हा परमेश्वराचेच रूप असतो’, असे सांगतात.

‘सर्वात श्रेष्ठ ज्ञानी भक्त जाण । नित्य तो मजसी एकविध रममाण ॥

तोचि माझे रूप जाण परिपूर्ण । तया उत्तम गति तो मज प्रिय जाण ॥१७॥^{४४}

(गीतार्थदीपिका, ७/१७)

ज्ञानयोग

कर्मयोग, भक्तियोग यांच्याइतकाच ज्ञानयोग महाराज महत्त्वाचा मानतात. ज्ञानयोगानेच मोक्ष मिळतो, अहंकाराचा नाश होतो. अंतःकरणामध्ये ज्ञानाचा प्रकाश पडून आत्मज्ञानाचे स्वरूप कळते, असे महाराज सांगतात.

सर्व यज्ञांत ज्ञानयज्ञ सर्वश्रेष्ठ मानला जातो, कारण ज्ञानमय यज्ञात विवेक आणि विचार महत्त्वाचे असतात. ज्ञानयोगामुळे संपन्न झालेली व्यक्ती परमेश्वराच्या निर्गुण निराकार रूपाचे ध्यान करते व त्यामुळे पापमुक्त होऊन जाते. अशा व्यक्तीचा देहाभिमान नष्ट होतो. तिला परमात्म्याची प्राप्ती होते. अशा व्यक्तीचा 'निष्पाप योगी' या शब्दांत महाराज उल्लेख करून म्हणतात -

॥ सदैव मन आत्मा ठायी पाही । जो मनासी स्थीर करीत राही ॥

तो निष्पाप योगी पाही । अपार सुख प्राप्ती तया होत राही ॥२८॥^{४५}

(गीतार्थदीपिका, ६/२८)

या ज्ञान योगाचा महिमा असा आहे की, जगातील सर्व पाप्यांमधील पापी व्यक्ती देखील या ज्ञानाचा अधिकारी होऊन आपली उन्नती करून घेऊ शकते. परमेश्वराच्या रूपाचे ज्ञान झाल्यामुळे पापी व्यक्तीची सर्व पापे आपोआप नष्ट होऊन जातात. महाराजांचे असे सांगणे आहे की, ज्ञानरूपी नावेतून पापरूपी समुद्र सहज ओलांडता येतो. असे विचार व्यक्त करून महाराज म्हणतात.

'तूं सर्व पाप्यांपेक्षा जरी पापी अससी । तरी या ज्ञात नावे तू तरसी ॥

हे ज्ञान हा उपाय एक तरण्यासी । प्रवृत्तीमय पापपुण्ये असती ॥

सायासे तरसी या ज्ञानेसी । या ज्ञानाची अति महिमा ऐसी ॥३६॥'^{४६}

(गीतार्थदीपिका, ४/३६)

ज्ञानयोगामुळे पापी लोकांचा उद्धार होतो. मग जे मुळातच सद्गुणी आहेत, संतांच्या चरणावर श्रद्धा ठेवणारे आहेत त्यांचा उद्धार तर ज्ञानामुळे लगेचच होऊन जाईल. त्याला मोक्ष मिळेल, त्याची व परमेश्वराची भेट सहजच होऊन जाते. असे महाराज सांगतात -

‘श्रद्धा आवडी संताच्या पायी । तेणे ज्ञान लाभ होतो चित्ता ठायी ॥

दश इंद्रिये मन एकविध राही । जीवासी मोक्ष परमेश्वर भेटतो पाही ॥३९ ॥’^{४७}

(गीतार्थदीपिका, ४/३९)

कित्येक लोक परमेश्वराचे स्वरूप जाणून घेण्यासाठी ध्यानयोग, सांख्ययोग, कर्मयोग यांचा आश्रय घेतात. पण ज्यांना या साधनांची माहिती नाही, पण जे तत्त्वज्ञ महापुरुषांचे ऐकतात, त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे वागतात, त्यांना ज्ञानयोगाची सहजच प्राप्ती होते. मनुष्य श्रद्धावान असो की अत्यंत पापी जर त्याने ज्ञान प्राप्त व्हावे, अशी इच्छा व्यक्त केली तर त्याला ज्ञान प्राप्त होऊन त्याचे कल्याण साधले जाते, असा विश्वास महाराज इथे व्यक्त करतात.

अलंकार

शब्दालंकार

ज्या श्लोकात किंवा वाक्यात अक्षरांमुळे किंवा शब्दामुळे चमत्कृती निर्माण होऊन सौंदर्य दिसून येते, त्यास शब्दालंकार असे म्हणतात. या शब्दालंकाराची गीतार्थ दीपिकेत अनेक उदाहरणे दिसतात.

तेथे दोन्ही सैन्यामध्ये चुलते आजे पाहे ।

आचार्य मामा भाऊ पुत्र नातु मित्र आहे ।

शस्त्रानिशी ते सज्ज झाले आहे ।

अति उत्साह त्यासी युद्धाची पाहे ॥^{४८} (गीतार्थदीपिका, अ. १/२६)

या अभंगात आहे, पाहे हे शब्द दोन वेळा आले आहेत. अशा एकाच शब्दांची पुनरावृत्ती झाल्यामुळे त्यास सौंदर्य प्राप्त होऊन शब्दालंकार साधलेला आहे.

उपमा अलंकार

जेथे उपमेयाला उपमानाप्रमाणे दाखविले जाते, तेथे 'उपमा' अलंकार होतो. गीतार्थ दीपिकेत उपमा अलंकाराची उदाहरणे दिसतात.

योगी असा हा स्थिर मानसी । निवान्या दिपी ज्योत न हाले जैसी ।

इंद्रिये स्थिर करोनी एक देशी । योगी तो अध्यात्म दिव्य देहेसी ॥^{४९}

(गीतार्थदीपिका, अ ६/१९)

परमेश्वराचे ध्यान करणाऱ्या योग्याच्या मनाला दिव्याच्या स्थिर ज्योतीची उपमा दिलेली दिसते. त्यामुळे साहजिकच उपमा अलंकार साधलेला आहे.

रूपक अलंकार

उपमेय हे उपमानच आहे, त्या दोघांत काही भेद नाही असे वर्णन येथे असते. तेथे रूपक अलंकार होतो. गीतार्थ दीपिकेत रूपक अलंकाराची उदाहरणे आढळतात.

'या संसारवृक्षाचे मुळ उंच असून खाली आहे ।

अनादि व अनंत असलेला हा वृक्ष क्षणभंगूर आहे ।

वेद याची पाने आहेत असे म्हणत आहे ।

ह्याला जो जाणतो तो वेदवेत्ता आहे ॥'^{५०} (गीतार्थदीपिका, १५/०१)

इथे संसाराला पिंपळाच्या वृक्षाची उपमा दिलेली आहे. पिंपळाच्या वृक्षाप्रमाणेच संसाररूपी वृक्षाची मुळे खोलवर रूजलेली असतात. पिंपळवृक्षाप्रमाणेच संसार हा अनादी अनंत आहे, असे महाराज सांगतात.

दृष्टान्त

जेव्हा एका विशेष गोष्टीवरून दुसरी एखादी विशेष गोष्ट अधिक स्पष्ट केली जाते तेव्हा दृष्टान्त अलंकार होतो. महाराज इथे वायूच्या व्यापकतेवरून आत्म्याचे व्यापक सांगतात. त्या वेळी आपोआपच दृष्टान्त अलंकाराची निर्मिती होते.

उदा. ज्या नेमे वायु सर्व व्यापोनी आकाशी राहे ।
परि तो भूत व्यापोनी भूतांत न राहे ॥
तैसा हा आत्मा सर्व व्यापोनी आपुलेपणे राहे ।
तो सर्व भूती न राहे व्यापुनी लिप्त नोहे ॥ ^{५१}

(गीतार्थदीपिका, अ ९/६)

सार अलंकार

जेथे गुणांचे उत्तरोत्तर अधिक्य वर्णिले असते तेथे सार अलंकार होतो. महाराज इथे व्यक्तीला शांतीची अवस्था कशी प्राप्त होते हे सांगत असताना ज्ञान, ध्यान, कर्मफल त्याग या गुणांचे चढत्या श्रेणीने महत्त्व वर्णन करतात. त्या वेळी सहजच 'सार' अलंकार साधला गेलेला दिसतो.

उदा. अभ्यासापेक्षा ज्ञान श्रेष्ठ आहे ।
ज्ञानापेक्षा ध्यान श्रेष्ठ आहे ॥
ध्यानापेक्षा कर्मफल त्याग श्रेष्ठ आहे ।
कर्मफल त्यागानंतर शांती प्राप्त होत आहे ॥ ^{५२}

(गीतार्थदीपिका, १२/१२)

गीतार्थदीपिकेतील भगवंताच्या प्रेमळ स्वरूपाचे दर्शन

'भगवंताची कृपादृष्टी' या विषयासंदर्भात नेहमीच कुतूहल व्यक्त केले जाते. भगवंत भक्तांबरोबरच अभक्तांवर देखील कशी कृपा करतो, कधी करतो या संदर्भात तत्त्वज्ञ, अभ्यासक व भाविक यांच्यात कुतूहल असलेले आपणास दिसते. गीतेच्या श्लोकांचे अभंग रूपांतर करताना महाराजांनी भगवंताच्या कृपा प्रसादाचे, भगवंताच्या प्रेमळ स्वरूपाचे दर्शन घडविलेले आहे. भगवंताला कोणती व्यक्ती प्रिय वाटते याचे सविस्तर वर्णन साध्या सोप्या भाषेत महाराजांनी केलेले आपणास दिसते. त्याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे:

जो भक्त अनन्यभावाने भगवंताची उपासना करतो त्याला भगवंत लौकिक पातळीवरील सर्व सुखे देतात. अशा भक्ताच्या कौटुंबिक व व्यक्तिगत जीवनातील संकटे दूर

करतात. त्या भक्ताच्या लौकिक व पारलौकिक जीवनाची काळजी भगवंत घेतात. असा विचार गीतेत येतो.

‘अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तांना योगक्षेमं वाहम्यहम् ॥’^{५३} (गीता ९/२२)

गीतेतील या विचाराचे स्पष्टीकरण देताना महाराज संतसेवेचे महत्त्व विशद करतात. जो भक्त संतांनाच देव मानतो, सतत संतांचेच चिंतन करतो त्याच्यावर भगवंत कृपा करतात. आईची आठवण झाल्यावर बालकाला जसा आनंद होतो, त्याप्रमाणे संतसज्जनांच्या ध्यानाने ज्या भक्ताच्या मनाला आनंद होतो, त्या भक्ताचा संसार भगवंत सुखी करतात. भगवंताच्या कृपाप्रसादाचे वर्णन करताना महाराज लिहितात -

‘एकविध मनाने संत देव चिंतन करावे ।

जैसे आई आठविता बालक आनंद पावे ॥

ऐसे दृढव्रत ध्यान सज्जनांचे करावे ।

मग मीच देव तुझा संसार करीन बरवे ॥’^{५४} (गीतार्थदीपिका ९/२२)

भगवंताच्या सेवेबरोबर माकनेरकर महाराजांनी संतसेवेचा केलेला उल्लेख महत्त्वाचा आहे. कारण मूळ गीता श्लोकांत तसा उल्लेख नाही. ‘जैसे आई आठविता बालक आनंद पावे’ किंवा ‘योगक्षेमं वाहम्यहम्’ या ऐवजी मग मीच देव तुझा संसार करीन बरवे, अशी महाराजांनी केलेली साधी सोपी रचना विशेष लक्षवेधी ठरते.

भक्ताच्या भक्तिभावाला भगवंत नेहमीच प्रसन्न होतात. भक्तिभावाने भक्त भगवंतास जे अर्पण करतो, ते सर्व उदार अंतःकरणाने भगवंत स्वीकारतात. भक्ताने भक्तीपूर्वक अर्पण केलेले पान, फूल किंवा जल देखील मोठ्या आनंदाने भगवंत स्वीकारतात व भक्तास आपल्या कृपा प्रसादाचे प्रेम अर्पण करतात, असे महाराज सांगतात.

‘पत्र पुष्प फल पाणी मज अर्पिती । ते भक्त मज परम प्रिय होती ॥

भक्तिभावे मजवरी जे टाकिती । त्या शुद्ध भक्ताची कर्मे देव होती ।^{५५}

(गीतार्थदीपिका ९/२६)

महाराजांनी केलेली रचना साधी, सोपी व सहज लक्षात राहिल अशी आहे.

जे भक्त नेहमी भगवंताचे भजन करतात, भगवंताच्या लीलांचे वर्णन करण्यात आनंद मानतात अशा भक्तांनी कोणतीही इच्छा व्यक्त केली नसली तरी देखील भगवंत त्या भक्तावर प्रसन्न होतात. त्याला परमज्ञान देऊन टाकतात. जे परमज्ञान प्राप्त करण्यासाठी ऋषी, मुनी अनेक वर्षे तपश्चर्या करतात ते परमज्ञान भगवंत आपल्या लीलांचे वर्णन करणाऱ्या भक्तास विनासायास देतात. भगवंताच्या या उदारतेचे वर्णन महाराज पुढील अभंगात करतात.

सतत भजे जो मला । प्रवर्तक होतो चिंतनाला ।

अनन्य माझ्या भजनाला । प्रीतीपूर्वक भजे मला ॥

योग करी त्या सज्जनाला । हाचि बुद्धियोग प्राप्त होतो त्याला ॥

मी प्राप्त होतो त्या भक्ताला । बुद्धियोग साधला ज्याला ॥^{५६}

(गीतार्थदीपिका १०/१०)

भगवंताची वृत्ती नेहमीच उदारशील असते. त्यामुळेच पापी, दुराचारी वृत्तीचे लोक ज्यावेळी भगवंताचे नामस्मरण करू लागतात. त्यावेळी त्यांच्यातील पापी वृत्तीचा आपोआपच नाश होतो. मग अशा पापी वृत्ती नाहीशी झालेल्या लोकांच्यावर भगवंत कृपा करतात. महाराज इथे सांगतात की, भगवंताच्या नामस्मरणामुळे पापी, लोकांची पापवृत्ती नाहीशी होऊन ते साधू बनतात, उच्चतत्त्वाचे अधिकारी बनतात.

अति पापी नीच याती क्षुद्र झाला । मज अनन्य भजतां तो उत्तम झाला ॥

तो पूर्ण साधु मला प्रिय झाला । भजन हेतुने तो उंच त्वासी गेला ॥^{५७}

(गीतार्थदीपिका ९/३०)

जे भक्त आपले चित्त सदैव परमेश्वराच्या ध्यानात एकरूप करतात, त्या भक्ताचा भगवंत संसाररूपी सागरातून उद्धार करतात. भगवंताच्या या आश्वासक कृपाप्रसादाचे वर्णन करताना महाराज लिहितात -

‘अंतःकरणपूर्वक माझी भक्ति करिती ।

ऐसी ते माझी उपासना करिती ॥

अंतरभाव लय लावुनी भावार्थ धरिती ।

जन्म मृत्यू सागरांतुनि मी काढे त्या वरती ॥^{१८} (गीतार्थदीपिका १२/७)

‘अंतरभाव लय लावुनी भावार्थ धरिती’ यासारखी काव्यात्मक रचना करून महाराज भक्ताच्या एकाग्रवृत्तीचे समर्पक चित्र रेखाटतात. त्याचबरोबर अंतःकरण, अंतरभाव यासारख्या यमक रचनेमुळे लयबद्धता देखील आलेली दिसते.

जी व्यक्ती सर्वधर्म, अहंकार, शोक यांचा त्याग करून फक्त भगवंतालाच शरण जाते त्या व्यक्तीवर भगवंत कृपा करून त्यास सर्व पापापासून मुक्त करतात. परमेश्वराच्या या भक्तांवरील प्रेमाचे समर्पक वर्णन महाराज पुढील अभंगात करतात -

सर्व धर्माचा त्याग करणे । माझा अंतरी भाव धरणे ।

मज अनन्य शरण येणे । अहंकार शोक रहीत धर्म आचरणे ॥

पाप रहित मोक्ष प्राप्ती होय तेणें । स्वधर्म आचरता मनोभावे जेणे ॥

अन्य धर्म त्यागलेच आहे तेणे । मी काढीन तुझी पापे देव म्हणे ॥^{१९}

(गीतार्थदीपिका १८/६६)

गीता उपदेश श्रीकृष्णाने फक्त अर्जुनालाच सांगितला असे नाही, तर संपूर्ण विश्वाच्या कल्याणाचा उद्देश त्या मागे होता. त्यामुळेच जी व्यक्ती या गीता उपदेशाचा सर्वत्र प्रचार, प्रसार करते, ती व्यक्ती भगवंताला अत्यंत प्रिय वाटते. ती व्यक्ती अखेर आपल्यालाच येऊन मिळते. हा भगवंताचा विश्वास महाराज पुढील रचनेद्वारे व्यक्त करतात-

सर्वा पलीकडील जे गुह्य ज्ञान आहे ।

हे माझ्या भक्ति स्तव जो जाणतो आहे ॥

हे गुह्य ज्ञान माझ्या भाविका सांगत आहे ।

निःसंशय तोही मला येऊन मिळे पाहे ॥^{६०} (गीतार्थदीपिका १८/६२)

जो गीता तत्त्वज्ञानावर श्रद्धा ठेऊन गीतेचे अध्ययन करतो, श्रवण करतो, त्या व्यक्तीची सर्व पापे, दुःखे नष्ट होतात. त्या व्यक्तीला पुण्यसंचयाचा लाभ होतो. भगवंताच्या या आशीर्वचनाचे स्वरूप महाराज पुढील अभंगात विशद करतात-

श्रद्धेने, क्रोध मत्सर रहित, मने ग्रंथ श्रवण करी ।

तो सकळ पापापासून मुक्त त्याचे दुःख मी निवारी ॥

या पुण्यकर्मे तो होई उत्तम लोकधारी ।

पुण्यवंत लोकी प्राप्ती यां शुभ नरावरी ॥^{६१} (गीतार्थदीपिका १८/७१)

व्यक्तीने एक वेळ भगवंताला मानले नाही तरी चालेल, पण व्यक्तीने गीतेचा उपदेश मानला पाहिजे, असे गीता सांगते यामध्ये गीतेच्या उपदेशाचे वेगळेपण आपणाला दिसते. या गीता उपदेशानुसार जो आपले जीवन जगेल, त्याच्या आयुष्यात सुख समाधान निर्माण होईल. जो या उपदेशाचा तिरस्कार, निंदा करेल त्याचे पतन होईल अशी धोक्याची सूचना गीता देते. पण महाराज मात्र आपल्या अनुदानात तशी आत्यंतिक टोकाची भूमिका न घेता 'नष्टानचेतसः' या गीतेतील इशाऱ्याऐवजी 'पुरुषार्थ भ्रष्ट' अशी रचना करतात. जी व्यक्ती गीता उपदेशाची निंदा करेल. 'पुरुषार्थभ्रष्ट' होईल, अशी सौम्य भूमिका मांडून आपले विचार मांडतात. त्यातून त्यांची निवेदन पद्धती लक्षात येते.

'मतवादी माझे मत न मानिती । व्यर्थ माझे मन झुगारिती ।

कोणत्याही ज्ञाने ते मूढ असती । विवेकशून्य पुरुषार्थ भ्रष्ट होती ॥^{६२}

(गीतार्थदीपिका ३/३२)

अशा प्रकारे भगवंताची भक्तावर कृपा कधी होते हे सांगून त्या कृपाछत्रामागील भगवंताच्या प्रेमळ स्वरूपाचे दर्शन महाराजांनी घडवून आणले आहे. रूपांतरित अभंगाची भाषा महाराजांनी मुळातच साधी, सोपी वापरल्यामुळे गीतेच्या मूळ श्लोकांतील विचार सामान्य वाचकांना आकलन सुलभ होतो.

भगवद्गीता आणि गीतार्थ दीपिका या ग्रंथातील गुरु-शिष्य संबंधाचे चित्रण

मानवी जीवनातील अत्यंत महत्त्वाचा घटक म्हणजे गुरु - शिष्य संबंध हा होय. गुरु -शिष्याच्या संबंधात शिष्याने नम्रभावाने गुरुचरणावर नतमस्तक होणे महत्त्वाचे ठरते. शिष्याच्या मनात गुरुउपदेशाची जोपर्यंत तळमळ लागत नाही, तोपर्यंत गुरु शिष्याला उपदेश करीत नाही.

अर्जुन नेहमी श्रीकृष्णाच्या बरोबर राहत असे, परंतु श्रीकृष्णाने त्याला गीतेचा उपदेश तेव्हाच केला जेव्हा अर्जुन श्रीकृष्णाला शरण गेला. रणांगणातील दृश्य बघून अर्जुन गोंधळून जातो, श्रीकृष्णाला शरण जातो. आपल्या कल्याणाची, उद्दाराची इच्छा आपणहून व्यक्त करतो, त्यावेळी श्रीकृष्ण अर्जुनावर कृपा करतो. गुरुच्या नात्याने मार्गदर्शन करून अर्जुनाची गोंधळलेली मानसिकता नष्ट करतो. धर्म कोणता, अधर्म कोणता याची ओळख करून देतो.

।पुच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्थान्तिश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्ते ऽ हं शाधि मां. त्वां प्रपन्नम ॥^{६३}

(गीता अ. २/७)

अर्जुन कृष्णाला म्हणतो, करुणाग्रस्त दैन्यामुळे माझी मूळवृत्ती नाहिसी झालेली आहे. मोहामुळे धर्माचा नाश झालेला आहे. मला श्रेय असेल ते सांग. मी तुझा शिष्य, तुला शरण आलो आहे. मला उपदेश कर. अर्जुन स्वतःचा उल्लेख करुणाग्रस्त, मानसिकदृष्ट्या गोंधळलेला, शौर्याची मनोवृत्ती, हरवून बसलेला, हतभागी असा करतो पण महाराज मात्र आपल्या गीतार्थ दीपिकेत अर्जुनाचा उल्लेख अज्ञानामुळे शौर्य, तेज विसरलेला असा करून

अर्जुनाच्या पराक्रमी वृत्तीला उजाळा देतात. तसेच गुरूकडून ज्ञानप्राप्ती करून घ्यावयाची असेल तर शिष्याने पूर्णभावाने गुरूला शरण जावे असा विचार महाराज सांगतात.

या अज्ञान निमित्ते शौर्य तेजभाव विसरलो ।

धर्म विचार करण्यास गोंधळून गेलो भुललो ।

म्हणून कृष्णा तुला विचारतो शरण मी आलो ।

निश्चित असे श्रेष्ठ सांग मी तुझा शिष्य झालो ॥^{६४}

(गीतार्थदीपिका अ २/७)

महाराज सांगतात की, शिष्याला स्वतःच्या उद्धाराची तळमळ लागली तर शिष्य संत माहात्म्यांच्या वचनामध्ये, ग्रंथामध्ये आपल्या आत्मउन्नतीचा मार्ग शोधतो. इथे महाराज गुरू शिष्याच्या संबंधातील बाह्य गोष्टींना विरोध करून अंतःकरणातील भावनेला महत्त्व देतात. गुरूचा हात डोक्यावर ठेवून घेतला, कानात मंत्र फुंकून घेतला, संप्रदायाची कपडे अंगावर घातली की, शिष्यत्व मिळत नाही, तर शिष्याला गुरूच्या दर्शनाची तळमळ, ओढ लागणे महत्त्वाचे ठरते. त्यामुळेच महाराजांच्या गीतार्थ दीपिकेतील अर्जुन म्हणतो,

‘निश्चित असे श्रेष्ठ सांग मी तुझा शिष्य झालो’

एखाद्याला चांगला गुरू मिळाल्यावर त्याची योग्यता शिष्याने जाणली पाहिजे. गुरूवर विश्वास ठेवला पाहिजे. जो विश्वास ठेवणार नाही, त्याचे कल्याण होणार नाही. अशा व्यक्तीला प्रत्यक्ष भगवंत जरी गुरू म्हणून लाभले तरी उपयोग होत नाही. त्यामुळेच श्रीकृष्णाने दुर्योधनाला पांडवांच्या बरोबर तडजोड करण्याचा सल्ला दिला. पण, दुर्योधनाने कृष्णाचा उपदेश मानला नाही. त्या ठिकाणी श्रीकृष्णाने मार्गदर्शकाची, गुरूची भूमिका स्वीकारली; पण दुर्योधनाने श्रीकृष्णाला गुरू म्हणून स्वीकारले नाही. कृष्णाचा सल्ला मानला नाही. त्याचा परिणाम असा झाला की, दुर्योधनाचा नाश झाला. थोडक्यात गुरूच्या उपदेशाचा शिष्याने स्वतःच्या मनाने स्वीकार केला तरच त्याचा उद्धार होऊ शकतो.

‘उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मसो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मतः ॥’^{६५} (गीता ६/५)

गुरू-शिष्याच्या संबंधामध्ये शिष्याचा हेतू उदात्त असणे महत्त्वाचे आहे. आपणच आपला बंधू व शत्रु आहे, असे गीतेमध्ये सांगितले आहे. माकनेरकर महाराज मात्र आपल्या गीतार्थ दीपिकेत ‘हेतू’ हाच आत्म्याचे चांगले, वाईट करू शकतो असे सांगतात. ज्याचा हेतू चांगला, त्याचा उद्धार होतो. ज्याचा हेतू वाईट त्याचा नाश होतो. त्यामुळेच सद्गुरूचा सहवास ज्याला लाभला. त्या व्यक्तीचा हेतू चांगला नसेल तर सद्गुरू सहवासाचा त्याला उपयोग होणार नाही, असे महाराज सांगतात.

‘सज्जन हेतू आत्मा शुद्ध करी पूर्णपरी । शुद्ध आत्म्याने आत्मा उद्धरी तरी ॥

सज्जन हेतू आत्मा बंधू प्रेम करी । वाईट हेतूने आत्मा होय वैरी मत्सरी ॥

आत्मा नेऊ नको अधोगती वरी । आत्मी सद्इच्छा धरणे हा हेतू खरी ॥’^{६६}

(गीतार्थदीपिका ६/५)

‘सज्जन हेतू’, आणि ‘वाईट हेतू’ यासारखे अत्यंत साधे पण समर्पक शब्द योजून गीतेतील मूळ आत्मोद्धार संदर्भातील विचार, गुरू-शिष्य संबंधातील विचार अधिक सुस्पष्ट करण्याची महाराजांची शैली उल्लेखनीय अशी आहे.

गीतार्थदीपिकेतील कर्तव्य परायणतेची शिकवण

गीतार्थ दीपिकेच्या माध्यमातून महाराजांनी समाजाला उपयुक्त असणाऱ्या कर्तव्यपरायणतेची शिकवण दिलेली आहे. महाराजांच्या मते समाजाला विधायक नेतृत्व देणारी व्यक्ती निर्भिड व कर्तव्यपरायण असावी लागते. समाजाच्या कोणत्याही अडचणीमध्ये पूर, दुष्काळ, वणवा, भूकंप यासारख्या नैसर्गिक आपत्तींमध्ये व युद्धासारख्या मानवनिर्मित आपत्तीमध्ये समाजाला नेतृत्व देणाऱ्या, समाजाचे रक्षण करणाऱ्या व्यक्तीच्या मनातील मृत्यूची भीती नष्ट झाली पाहिजे. शरीर नश्वर असले तरी आत्मा अमर आहे याची जाणीव व्यक्तीला असणे महत्त्वाचे आहे. ही जाणीव करून देताना महाराज सांगतात -

‘आत्मा आकार रहित आहे। चिंतन कार्या रहित आहे।

ऐसा समज झाल्यावरी पाहे। मग हा शोक करणे योग्य नोहे।’^{६७}

(गीतार्थदीपिका अ. २/२५)

कर्तव्यपरायण वृत्ती अंगी धारण होण्यासाठी भिन्नेपणा, कर्तव्यविमुखता सोडून दिली पाहिजे. कर्तव्यपरायण वृत्ती अंगी आली की, व्यक्तीच्या मनातील आसक्ती, अहंकार यांचा लोप होतो. धैर्य, उत्साह यांची अंगामध्ये धारणा होते. अशा कर्तव्यपरायण व्यक्तीचे प्रत्येक कर्म हे मग सात्त्विक कर्म बनते. अशा सात्त्विक कर्मांचे वर्णन करताना महाराज लिहितात-

धैर्य उत्साह यांने संपन्न असे। फल इच्छा रहित मान रहित जो असे॥

फल प्राप्ती विषयी सम भाव असे। त्याला सात्त्विक कर्म म्हणताती असे।^{६८}

(गीतार्थदीपिका १८/२६)

आपले कर्तव्य पार पाडीत असताना आपण उत्साही असले पाहिजे. कर्तव्यपालन करीत असताना यश-अपयश याचा विचार करू नये. कारण प्रामाणिकपणे कर्म करीत असताना आलेले यश हे यश असतेच, तसेच आलेले अपयश देखील यशच असते, असा विचार महाराज पुढील शब्दात व्यक्त करतात -

तुझा वध झाला तरी स्वर्ग प्राप्त होईल तुजसी।

विजयी होता पृथ्वी उपभोग प्राप्त होईल, तुजसी।

म्हणोनी निश्चय करोनी आरंभ करी युद्धासी।

संशय टाकोनी उभा राहोनी हो धनुष्य हातासी।^{६९} (गीतार्थदीपिका २/३७)

अशा प्रकारे महाराजांनी गीतार्थ दीपिकेच्या माध्यमातून कर्तव्यपरायणतेची दिलेली शिकवण ही समाजातील प्रत्येक घटकाला सक्रिय बनविणारी आहे. समाजमनातील भीती, न्यूनगंड नष्ट करून समर्थ समाजमन घडविणारी ही महाराजांची शिकवण आजदेखील तितकीच उपयुक्त आहे, असे वाटते.

गीतार्थदीपिकेतील धर्मसंकल्पनाविषयक विचार

धर्म ही एक व्यापक संपल्पना आहे. माकनेरकर महाराज आपल्या गीतार्थ दीपिकेत कुलमर्यादांचे पालन, रीतिरिवाज परंपरांचे पालन करणे यालाच धर्म असे संबोधतात. आपल्या कुलमर्यादांचे पालन करणे हाच खरा धर्म आहे असे मत महाराज व्यक्त करतात. कुलमर्यादांचे पालन करण्याची वृत्ती नष्ट झाली तर अधर्म वाढेल, परिणामी समाजामधील नैतिकतेचे पतन होईल या संभाव्य धोक्याचे वर्णन करताना महाराज लिहितात -

‘कुलक्षय झाला असता अनादि चालत आलेला कुलधर्म ।

नष्ट होतो तो अनादि कुलधर्म । असे मनुस्मृतीत आहे वर्म ।

धर्म नष्ट झाला म्हणजे सर्व कुळांत बळे वाढतो अधर्म ।

आपुल्या हस्ते बरा कां हा अनाचार धर्म’^{७०} (गीतार्थदीपिका अ १/४०)

कुलधर्माच्या पालनामध्ये नातेसंबंध, नातेसंबंधातील जबाबदारीचे पालन महाराजांना अपेक्षित आहे, असे दिसते. नातेसंबंधातील जबाबदारी प्रत्येक व्यक्तीने सांभाळली तर कुटुंब एकसंघ बनेल. त्यामुळे समाजात आपोआप एकसंघपणा निर्माण होईल. अशा प्रकारे धर्म या संकल्पनेचा सामाजिक एकात्मतेशी असणारा संबंध महाराज दाखवून देतात.

समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या बौद्धिक व शारीरिक योग्यतेनुसार विविध पदावर काम करण्याची संधी मिळते. अशा प्रसंगी त्या व्यक्तीने आपल्यावर सोपविले गेलेल्या कामामध्ये निष्ठा ठेवणे हा देखील धर्म पालनाचा भाग होऊ शकतो. अशा निष्काम भावनेने स्वकर्माचे पालन केले तर सहजच परमात्म्याची प्राप्ती होऊ शकते, असा विचार महाराज व्यक्त करताना लिहितात-

जो आपल्या हिताविषयी कर्म करित आहे ।

त्याला ज्ञानयोगे सिद्धी प्राप्त होत आहे ।

स्वकर्म तत्पर पुरुषाला कशी सिद्धी प्राप्त होते ।

तूं श्रवण कर मी सांगतो लक्ष देऊन ऐक ते ॥४५॥

ज्याच्या पासून विश्वकर्म प्रवर्तक झाले ।

ज्याने हे सर्व विश्व व्यापून ठेले ।

त्या ईश्वरी भावे स्वकर्म ज्याने केले ।

स्वकर्म पुजते ते कर्मसिद्धी प्राप्ती गेले ॥४६॥^{७१}

(गीतार्थदीपिका १८/४५, ४६)

आपले विहित कर्म करणे हे एक प्रकारे धर्माचे पालन आहे. दुसऱ्याचे कर्म श्रेष्ठ म्हणून आपण आपले कर्म सोडून दिले व दुसऱ्याच्या कर्माचा स्वीकार केला तर तो अधर्म होतो. ते एक प्रकारचे पाप आहे असे महाराज सांगतात. याचाच अर्थ असा होतो की, प्रत्येकाने आपल्या मर्यादा, बौद्धिक शक्तीची झेप ओळखून आपले कर्म निवडावे, त्यानुसार वागावे यातच सामाजिक स्वास्थ्याचे शहाणपण आहे, असे महाराजांना सांगावयाचे आहे असे दिसते.

सर्वामाजी आपुला धर्म श्रेष्ठ आहे पाहे ।

गौण आचरणे तरी स्वधर्म पाप नोहे ।

उत्तम आचरण करुनिही परधर्म पाप आहे ।

स्वधर्म कर्मनेम करिता तूज पाप नोहे ॥^{७२} (गीतार्थदीपिका ३/३५)

अशा प्रकारे 'धर्म' या संकल्पनेची आपल्या कर्तव्यपरायण वृत्तीशी सांगड घालून महाराजांनी आपल्या विचारशैलीचे वेगळेपण इथे दाखवून दिलेले आहे. गीता तत्त्वज्ञानाच्या अनुषंगाने धर्म या संकल्पनेची महाराजांनी केलेली मांडणी त्यांच्या विचाराचे वेगळेपण दाखविते.

गीतार्थदीपिकेतील विश्वरूपदर्शनविषयक विचार

भगवंतांचे विश्वरूप दर्शन ही भारतीय जनमानसातील अत्यंत कुतूहलाची गोष्ट आहे. दिव्यदृष्टी, भगवंताची कृपा याच्याशी 'विश्वरूप दर्शन' ही गोष्ट आहे. भगवंताचे विश्वरूप दर्शन हे कोणत्याही साधनांनी सामर्थ्याने बघता येत नाही, तर त्यासाठी भगवंताची कृपा हीच महत्त्वाची गोष्ट असावी लागते, असे महाराजांचे सांगणे आहे.

हे विश्वरूप वेदांचे अध्ययन, यज्ञ अनुष्ठान, दान, उग्रतप, तीर्थयात्रा, व्रत इत्यादी गोष्टींद्वारे पाहिले जाऊ शकत नाही. इतके ते व्यापक आहे विश्वरूपाच्या दर्शनासाठी फक्त भगवंतांचीच कृपा गरजेची ठरते म्हणूनच महाराज लिहितात -

‘हे कुरुनंदना वेद अध्ययन केले । यज्ञ ध्यान दान बहु केले ॥

कर्म कठीण तप बहु योग्याने केले । परित्यांसी माझे दर्शन नाही झाले ॥

मनुष्य लोकांमध्ये तुज दर्शन झाले । तसे कोणास माझे दर्शन नाही झाले ॥^{१३}

(गीतार्थदीपिका ११ / ४८)

उपरोक्त अभंगात्मक अनुवाद हा ज्ञानेश्वरीतील पुढील ओव्यांनी प्रभावीत झालेला आपणास दिसतो.

॥ हें ज्ञानतेजाचें निखळ । विश्वात्मक केवळ ।

अनंत हे अढळ । आय सकळां ॥१५॥

हे तुजवांचोनि अर्जुना । पूर्वी श्रुतदृष्ट नाही आना ।

जे जोगे नव्हे साधना । म्हणोनियां ॥१६॥

यांची सोय पातले । आणि वेदीं मौनचि घेतले ।

यज्ञ कीर माघौते आले । स्वर्गिनियां ॥१७॥

साधकी देखिला आयासू म्हणोनि वाळिलां योगाभ्यासू ।

आणि अध्यने सौरसु । नाही एथ ॥१८॥

सीगेचीं सत्कर्म । धाविन्नतलीं स्वसंभ्रमें ।

तिहीं बहुतेकी भ्रमें । सत्यलोकू ठाकिला ॥१९॥

तपी ऐश्वर्य देखिलें । आणि उग्रपण उभयांचि सांडिले ।

एवं तपसाधना जें ठेलें । अपरांतरे ॥२०॥

तें हें तुवां अनायासें विश्वरूप देखिलें जैसें ।

इयें मनुष्यलोकी तैसे । न फावेचि कवणा ॥२१॥

आजि ध्यानसंपत्तीलागीं । तूंचि एकू आथिला जर्गी ।

हैं परमभाग्य आंगी । विरंचीही नाही ॥२२ ॥^{७४} (ज्ञा ११/४८)

या विश्वरूपाचे दर्शन फक्त भगवंतच भक्तावर प्रसन्न होऊन कृपा करून आपल्या सामर्थ्याने दिव्य दृष्टी देऊन दाखवू शकतात. महाराज म्हणतात -

‘देव म्हणे अर्जुना मी तुझ प्रसन्न झालो पांडव राणा ।

माझे ऐश्वर्य परम गुह्य दाखविले अर्जुना ॥

तेजोमय सर्वव्यापक अनंत अनादि ते सूक्ष्म रूप दाविले ।

ते आजपावेतो कोणी नाही पाहिले न देखिले ॥^{७५} (गीतार्थदीपिका, ११/४७)

भगवंताच्या प्रसन्नते इतकीच भक्ताची नम्रवृत्ती ही विश्वरूप दर्शनासाठी महत्त्वाची ठरते. त्यामुळेच अर्जुनाने अत्यंत नम्रपणे कृष्णाला विनंती केली की, हे भगवंत मी विश्वरूप पाहू शकेल असे जर आपण मानत असाल तर आपण मला त्या विश्वरूपाचे दर्शन घडवून आणा. भक्तांच्या इच्छा पूर्ण करण्यातच भगवंताला आनंद असतो. त्यामुळेच भगवंतांनी अर्जुनाला विश्वरूपाचे दर्शन दिले असे महाराजांचे सांगणे आहे. म्हणूनच महाराज लिहितात-

‘मला ते रूप पाहणे शक्य आहे काय ।

हे योगेश्वरा असे तुला वाटते काय ॥

तरी ते अक्षय रूपाचे दर्शन मज दाखवावे ।

प्रभू माझे मनोरथ पूर्ण पुरवावे ॥४ ॥

देव म्हणे सहस्रवर्णाची माझी रूपे आहेत ।

नाना आकाराची माझी रूपे आहे ॥

ती तूं अवलोकन करी लक्ष देऊन पाहे ।

ती मी दाखवितो तूं पाहात राहे ॥५ ॥^{७६}

(गीतार्थदीपिका ११/४, ५)

श्रीकृष्णाच्या विश्वरूप दर्शनासाठी अर्जुनाला कृष्णाकडून दिव्यदृष्टी प्राप्त व्हावी लागली याचे वर्णन ज्ञानदेव पुढील ओव्यांच्याद्वारे करतात..

।।साच विश्वरूप जरि आम्ही दावावें । तरी आधी देखावया सामर्थ्य की द्यावे ।
परि बोलत प्रेमभावे । घसाळ गेलों ॥६१॥
काय जाहलें न वाहता भुई पेरिजे । तरी तो वेलु विलंया जाइजे ।
तरी आता माझें निजरूप देखिजे । ते दृष्टि देवों तुज ॥६२॥
मग तिया दृष्टी पांडवा आमुचा ऐश्वर्य योगु आघवा ।
देखोनिया अनुभवा । माजिवडा करीं ॥६३॥^{७७} (ज्ञानेश्वरी ११/१६३)

या ओव्यांच्या प्रभाव छत्राखालीच महाराज आपले अभंगात्मक स्पष्टीकरण करताना दिसतात. त्यामुळेच महाराज मत मांडताना लिहितात की, लौकिक चर्मचक्षुंनी विश्वरूप दर्शन होणार नाही, म्हणून कृष्णाने अर्जुनाला दिव्य दृष्टी दिली त्यामुळेच अर्जुन भगवंताचे विश्वरूप पाहू शकला. महाराज लिहितात -

‘तूं तुझ्या दृष्टीने मला पाही । अवलोकन करण्यास योग्य नाही ॥

तूज दिव्य दृष्टी देतो मी पाही । त्या योगाने हा ईश्वरी योग पाहत राही ॥’^{७८}

(गीतार्थदीपिका, ११/८)

अर्जुन म्हणे देवाधिदेवा केशवा श्रीमाधवा ।

भिन्न भिन्न भूतसमुदाय दिव्य ऋषी देखिले देवा ।

कमल आसनावरी ब्रह्म ईश्वर मी पाहतो आहे देवा ।

असे तुझे तेजःपुंज रूप मी पाहत असे केशवा’ ।^{७९}(गीतार्थदीपिका, ११/१५)

थोडक्यात, भगवंताचे ‘विश्वरूप दर्शन’ ही गोष्ट भक्त आणि भगवंत यांच्यातील फक्त प्रेमाची भावना आहे. यज्ञ, याग, जप-तप इत्यादी गोष्टींनी विश्वरूप दर्शन होत नसून, भगवंताविषयीच्या प्रेमांमुळेच भक्ताला विश्वरूपाचे दर्शन घडते असे महाराज सांगतात.

विषय सेवनाचा परिणाम

दैनंदिन जीवन जगत असतांना बऱ्याच वेळेला काही गोष्टी आपल्या मनाप्रमाणे घडतात तर काही गोष्टी मनाविरुद्ध घडतात. मना विरुद्ध एखादी गोष्ट घडली की व्यक्ती

अस्वस्थ होते. क्रोधमग्न होते. अशा वेळी व्यक्तीच्या हातून वाईट घडण्याची शक्यता असते. एखादी गोष्ट मनासारखी घडणे अथवा मनाविरुद्ध घडणे ही बाब विषयाच्या आसक्तीवर अवलंबून असते. आसक्तीमुळे कामना निर्माण होते. काम इच्छा पूर्ण झाली नाही की क्रोध निर्माण होतो. क्रोधामुळे बुद्धीचा नाश होतो. बुद्धीच्या नाशामुळे व्यक्ती सर्वस्वाचा नाश करून बसते असे महाराज सांगतात.

शरीर हेतू ध्याने विषय उत्पन्न होतो । विषय प्रेमाने क्रोध निपजती ।

काम पूर्ण न होता क्रोध येतो । अशा लोभ भ्रमे जीव भ्रमांत पडतो ॥६२ ॥

क्रोधास्तव मोह होतो भ्रम वाढतो । मोहास्तव विचार नाठव भ्रम होतो ।

स्मृती भ्रंशास्तव बुद्धीनाश होतो । बुद्धिनाशास्तव पुरुषाचा नाश होतो ॥६३ ॥^{८०}

(गीतार्थदीपिका, २/६२, ६३)

विषयवासनेवर नियंत्रण मिळवून विषयसुख उपभोगले की व्यक्तीच्या मनाला प्रसन्नता लाभते. प्रसन्नतेमुळे सर्व दुःखांचा नाश होतो. चित्त प्रसन्न झाले की, बुद्धी मन तात्काळ परमात्म्यामध्ये स्थिर होऊन व्यक्ती स्वतःचे कल्याण साधू शकते असे महाराज सांगतात.

प्रेमरहित द्वेषरहित जो राहतो ।

मनाच्या आश्विन इंद्रियाने तो भोग घेतो ।

विषयाचा भोग घेता मन स्वाधीन करुनि घेतो ।

त्यासी ज्ञाने व मने स्थिरते लाभ होतो ॥६४ ॥^{८१} (गीतार्थदीपिका २/६४)

गीतार्थ दीपिकेतील विषयसेवनासंदर्भातील महाराजांची शिकवण व्यक्तीला आजच्या आधुनिक युगातील धावपळीच्या जगात निश्चितच मोलाची आहे असे वाटते.

गीतार्थदीपिकेतील दानधर्मविषयक विचार

सामाजिक जीवनात दानधर्माला अत्यंत महत्त्व आहे. दानधर्म कोणाला करावा, कसा करावा या संदर्भात गीतार्थ दीपिकेत महाराजांनी मार्गदर्शन केलेले आहे. दानधर्म करणे हे कर्तव्य आहे, तो उपकार नाही. ही भावना व्यक्तीने सदैव बाळगली पाहिजे असे महाराज

सांगतात. आपण केलेल्या दानधर्माची कधी जाहिरात करू नये. या दानधर्माचा उपकार समाजावर ठेवू नये. ही पथ्ये सांभाळून केलेले दानधर्म हे सात्त्विक ठरतात. असा सात्त्विक दानधर्म प्रत्यक्ष भगवंताला आवडतो. भगवंत अशा सात्त्विक दानकर्त्यावर प्रसन्न होतो. असा विचार मांडताना महाराज लिहितात -

आपले कर्तव्य आहे या बुद्धिने माने ।

देशकाल पाहून परोपकार करणे ।

ज्याच्यापासून आपलेवर उपकार न होणे ।

अशा ब्रह्मवेत्यासी दान देणे ।

ते दान सात्त्विक पारमार्थिक मी म्हणे ।

मज आवडे हे त्याचे कर्म करणे ॥२०॥^{८२}

(गीतार्थदीपिका, १७/२०)

महाराजांनी सांगितलेला हा दानधर्म विषयक विचार आजच्या स्वार्थी, जगात सात्त्विक दानधर्माचा शोध घेण्यासाठी निश्चितच मार्गदर्शक ठरतील असे वाटते.

गीतार्थदीपिकेतील समत्वयोग

गीतार्थ दीपिकेमध्ये व्यक्तीने आपले कर्म करित असताना प्रत्येक कर्माकडे समत्वाच्या दृष्टीने कसे बघावे याचे मार्गदर्शन केलेले आहे. मनुष्याची इंद्रिये ही राग, द्वेष, लोभ यांनी युक्त असतात की विकार युक्त इंद्रिये व्यक्तीच्या हिताच्या आड येत असतात. त्यामुळे मानवाने कोणतेही कर्म करताना या इंद्रिय दोषांना बळी पडू नये असे महाराजांचे सांगणे आहे.

इंद्रियात विषयी विकार असती । राग द्वेष लोभ येथे नांदती ।

ते जीवा आड येती वैरी होती । त्या आधीन होऊ देऊ नये मती ॥^{८३}

(गीतार्थदीपिका ३/३४)

आपण जे कर्म करू त्या कर्माकडे हर्ष, शोक या दृष्टीने बघूच नये तर समतेच्या दृष्टीने बघावे असे महाराज सांगतात.

सुख दुःख जयपराजय याची चिंता न करी कांही ।

युद्ध कर्म करित राहशी तुज पाप नाही काही ।

अर्जुना तूं महायोगी होई ।

प्रारब्धा नेमे लाभा हाती होते पाही ॥ (गीतार्थदीपिका २/३८)

सर्व कर्मी पूर्ण योग साधण्या यत्न असावा ।

सर्व कर्म फल संग लोभ नसावा ।

पूर्ण सिद्धी व असिद्धी याते समभाव असावा ।

मनाची समता असणे याला समयोग म्हणावा ॥^{४४} (गीतार्थदीपिका २/४८)

ममत्वयोग या शब्दाऐवजी महाराजांनी 'समयोग' असा शब्द योजिला आहे. तो अधिक सुलभ वाटतो. महापुरुषांच्या आचरणानुसार, त्यांच्या मार्गदर्शन वचनानुसार आपण कर्म करित गेलो तर कर्मांमध्ये समत्वाची दृष्टी येऊन कर्म करणारा कर्मातील यश -अपयश यांचा विचार करणार नाही. त्यामुळे शोक, हर्ष यांच्या गर्तेत व्यक्ती सापडणार नाही. त्यामुळे व्यक्ती ही सदैव कार्यप्रवण बनेल असे महाराजांना सांगावयाचे आहे.

गीतार्थदीपिकेतील कर्मविषयक विचार

व्यक्तीने आपले कर्म कसे करावे, कर्म करण्यातील आनंद कसा मिळवावा यासंबंधी महाराजांनी गीतार्थ दीपिकेत सांगितलेले विचार अत्यंत मोलाचे असे आहेत. महाराजांचे सांगणे असे आहे की, व्यक्तीने कर्म करणे आवश्यक आहेच. कर्म करण्यासाठी नरदेहाची प्राप्ती झालेली आहे. पण कर्माच्या फळाची अपेक्षा व्यक्तीने धरू नये. कर्माचं फळ मिळणं अथवा न मिळणं ही गोष्ट परमेश्वराच्या आधीन आहे. कर्मफळाचा त्याग केला की व्यक्तीला आपोआप मानसिक शांती प्राप्त होते.

कर्म करण्यास नरदेह योग्य आहे । फलाशा सोडून कर्म करित राहे ।

कर्म न करण्या आग्रह नसावा पाहे । निर्हेतूक कर्म तूं करित राहे ॥

(गीतार्थदीपिका २/४७)

कर्म फळ आशा सोडोनी उदास मनी । नित्य कर्म करित राहे आसक्ति सोडोनी ।
किंचित मात्र आशा नको मनी । मग माझी मोक्ष प्राप्ती तुज लागोनी ॥^{८५}

(गीतार्थदीपिका ३/१९)

जो ज्ञानी आहे. तो आपल्या कर्मांचे कर्तेपण आपल्याकडे घेत नसतो. त्यामुळे कर्मांच्या लाभहानीपासून, पाप-पुण्यापासून तो नेहमी अलिप्त असतो. कारण त्या ज्ञानी व्यक्तीने सर्व कर्मे ईश्वराला अर्पण केलेली असतात. त्यामुळे तो नेहमी भयमुक्त असतो. कर्माची कोणतीही बाधा त्याला होत नाही. ज्ञानी पुरुषाच्या कर्ममुक्तीचा विचार ज्ञानदेवांनी पुढीलप्रमाणे मांडलेला आहे.

। मुक्ताचे देह तैसें । हाले तें संस्कारावशें ।

तें न देखोनि लोक पिसे । कर्ता म्हणती ॥४७॥

आणि तया कारणेयां आंतु । घडो त्रैलोक्या घातु ।

परि तेणें केला हे मातु । बोलों नये ॥४८॥

आगा अंधारुचि देखावा तेजें । मग ते फेडिजे है बोलिजें ॥

तैसे ज्ञानिया नही दुजे । जें तो मारील ॥^{८६} (ज्ञानेश्वरी १८/४४८)

ज्ञानेश्वरीतील या विचारांचा प्रभाव महाराजांच्या कर्मविषयक विचारांवर, विवेचनावर पडलेला दिसतो. म्हणूनच महाराज म्हणतात. व्यक्तीने कर्म करित असताना जय-पराजय, लाभ-हानी, सुख-दुःख या गोष्टींचा विचार करू नये. या गोष्टींच्याकडे समत्वाच्या दृष्टीने पाहिले की, कर्मापासून पाप मिळेल की पुण्य याची चिंता व्यक्तीला राहत नाही. कारण व्यक्तीने कर्मांचे सर्व श्रेय भगवंताला अर्पण केलेले असते.

नसोनी अहंकार निका भावज्यासी । अंतःकरण अलिप्त अशा बुद्धिसी ॥

वधी जरी तो तिही लोकांसी । कोणत्याही पापे नव्हे बंधन त्यासी ॥^{८७}

(गीतार्थदीपिका १८/१७)

महाराजांच्या गीतार्थ दीपिकेतील हा कर्मविषयक विचार व्यक्तीला मानसिकदृष्ट्या संपन्न बनविणारा असा आहे. संशयरहित कर्म करण्यास प्रवृत्त करणारा आहे असे दिसून येते.

गीतार्थदीपिकेतील नित्यानित्यविवेक विचार

व्यक्ती सांसारिक जीवन जगत असताना नेहमी चिंताग्रस्त, शोकग्रस्त असते. व्यक्तीचा हा शोक अस्तित्वात असणाऱ्या व नसणाऱ्या व्यक्ती, वस्तूविषयी असतो. आपल्या कुटुंबातील प्रिय व्यक्तींच्या या जगात नसण्याने सदैव शोकमग्न होतो. तसेच ज्या व्यक्ती, वस्तू अस्तित्वात आहेत, पण कालांतराने त्या नाहिशा होतील या विचाराने मनुष्य सदैव शोकमग्न होताना दिसतो. व्यक्तीला अशा शोकमग्न अवस्थेमधून बाजूला काढून त्याला खरी वस्तुस्थिती समजावून सांगणारे, त्याचा शोक निवारण करणारे अनेक विचार महाराजांच्या गीतार्थ दीपिकेत दिसतात.

जे अविनाशी, अपरिवर्तनशील असते त्याचा कधी नाश होत नाही. शरीर हे कौमार्य, यौवन आणि वृद्धत्व या अवस्थांमधून परिवर्तनशील होत जातं. पण त्यात असणारा आत्मा, चैतन्यतत्त्व मात्र अपरिवर्तनशील व अविनाशी आहे. त्यामुळे जे शरीर कधी टिकणारच नव्हते त्याचा शोक करू नये, असा शोक निवारणार्थ विचार सांगताना महाराज लिहितात-

अरे जे पंडित जाते असती ते मोह रहित असती ।

ते मृत सजीव देहाबद्दल अति शोक मोह न करिती ।

भीष्म द्रोणादिकांचा अति शोक करुनि करिती ख्याती ।

ज्ञात्याची बोली बोलली बुद्धिवती तूं शुद्धमती ।

जे ज्ञाते शूर असती ते अज्ञात मोह चित्ती न धरिती ।

तरी तूं उगाची शोक कां करित बैससी, कर उपरती (गीतार्थदीपिका २/११)

सर्व भूतांच्या देही आत्मा हा अवध्यच असे पाही ।

या करिता कोण्याही प्राण्या करिता शोक करणे योग्य नाही ।

आत्मा हा अखंडाकार आदी अंती पाही ।

तूं याकरिता शोक रहित राही ॥^{८८} (गीतार्थदीपिका २/३०)

सद्गुण, सद्बिचार ही दैवी संपत्ती आहे. ही दैवी संपत्ती अविनाशी असते. ज्याच्या जवळ ही दैवी संपत्ती आहे त्याला भगवंताचा आश्रय लाभतो. त्या व्यक्तीचे अनंत अडचणी, संकटे यामध्ये भगवंताच्या कृपेने रक्षण होत असते. ज्याच्याजवळ ही दैवी संपत्ती आहे त्याने कदापिही शोकमग्न होऊ नये असे महाराजांचे सांगणे आहे.

दैवी संपत्तीने मोक्ष लाभत आहे ।

आसुरी संपत्तीने बंधन होत आहे ।

पांडवा तुझा जन्म दैवी संपत्तीने युक्त आहे ।

म्हणून तू शोक नको करू मी सांगतो आहे ॥^{८९} (गीतार्थदीपिका १६/५)

व्यक्ती संकटातून, अडचणीमधून आपली सुटका होण्यासाठी इतर अनेक मार्गांचा अवलंब करित असते, पण काही वेळेला व्यक्तीच्या मार्गातील अडचणी दूर होत नाहीत तर त्या वाढतच जातात. शेवटी व्यक्तीला दुःख होते. व्यक्ती शोकमग्न होते. अडचणीमधून सुटकेचा मार्ग सापडवावयाचा असेल व शोकातून बाहेर पडावयाचे असेल तर मानवाने सरळ भगवंताला शरण जावे असे महाराज सांगतात.

सर्व धर्मांचा त्याग करणे । माझा अंतरी भाव धरणे ।

मज अनन्य शरण येणे । अहंकार शोकरहित धर्म आचरणे ॥

पापरहित मोक्ष प्राप्ती होय तेणे । स्वधर्म आचरता मनोभावे जेणे ॥

अन्य धर्म त्यागलाच आहे तेणे । मी काढीन तुझी पापे देव म्हणे ॥^{९०}

(गीतार्थदीपिका १८/६६)

अशा प्रकारे व्यक्तीला शोकरहित करून विवेकपूर्ण बनवून निर्भयपणे जगण्यासाठी गीतार्थ दीपिकेतील विचार अत्यंत मोलाचे आहेत असे वाटते.

समारोप

महाराजांनी गीतेवर मांडलेले विचार साध्या, सोप्या भाषेत आहेत. ज्ञानयोग, कर्मयोग, भक्तियोग या संदर्भातील विचार सर्वसामान्यांना आकलन सुलभ झालेले आहेत. आपल्या आजूबाजूच्या ग्रामीण जनतेला गीतेचा अर्थ समजावा ही महाराजांची यामागे असणारी तळमळ आपल्याला दिसते.

निष्कर्ष

१. 'गीतार्थदीपिका' हे भगवद्गीतेचे महाराजांनी अभंग छंदामध्ये केलेले भाषांतर आहे.
२. हे भाषांतर साध्या, सोप्या, रसाळ भाषेत आहे.
३. गीतेतील तत्त्वज्ञान प्रचलित भाषेत सविस्तरपणे मांडले आहे.
४. भगवंताची भक्तावर कृपा कधी होते हे सांगून त्या कृपाछत्रामागील भगवंताच्या प्रेमळ स्वरूपाचे दर्शन महाराजांनी घडवून आणलेले आहे.
५. गीतेतील आत्मोद्धार संदर्भातील विचार गुरू शिष्य संबंधाच्या अनुषंगाने महाराज अधिक सुस्पष्ट करतात.
६. कर्तव्यपरायणवृत्तीची महाराजांनी दिलेली शिकवण व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनात मार्गदर्शक ठरणारी अशी आहे.
७. 'धर्म' या संकल्पनेची आपल्या कर्तव्यपरायणवृत्तीशी सांगड घालून महाराजांनी आपल्या विचार शैलीचे वेगळेपण इथे दाखवून दिलेले आहे. गीता तत्त्वज्ञानाच्या अनुषंगाने धर्म या संकल्पनेची महाराजांनी केलेली मांडणी त्यांच्या विचारांचे वेगळेपण दाखविते.
८. सर्वसामान्य लोकांना गीतेतील विचार समजून घेण्यासाठी हे भाषांतर उपयुक्त आहे.

संदर्भ सूची

१. बाळापुरे, म. त्र्यं. (संपा.) २०१०, श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर विरचित गीतार्थ दीपिका, माकनेर : श्रीसंत मारुती महाराज संस्थान, पृ.क्र. १६२.
२. इनामदार (डॉ.) हे. वि. : 'भक्तिमंदिरातील नंदादीप', ब्लू वर्ड लिमिटेड, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, २००८, पृ. १५४.
३. कवी माधवी : जगातील थोर विचारवंतांचे गीता -विचार, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, २००७, पृ. ५.
४. तत्रैव, पृ. १०.
५. देशपांडे दत्तराज (संपा.) १९८६, श्रीनाना महाराज साखरे कृत सार्थ ज्ञानेश्वरी पुणे, सारथी प्रकाशन, पृ. १०.
६. कवी माधवी, उनि. पृ. १५.
७. कोटणीस गुरुनाथ महाराज : कैवल्य-गीता-त्रयी, कैवल्य माला, प्रकाशन, कैवल्यधाम, सांगली, प्रथमावृत्ती, २००७, पृ. २५५.
८. गोखले शुभदा मोहन : अभंग मंत्रगीता, कल्याणी प्रकाशन, सांगली, प्रथमावृत्ती, २००८, पृ. ०३.
९. करंदीकर विनायक रामचंद्र : वामन पंडितांची यथार्थ दीपिका, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९८३, पृ. २०.
१०. कवी माधवी, उनि. पृ. २२.
११. कवी माधवी, उनि. पृ. २५.
१२. कवी माधवी, उनि. पृ. २५.
१३. कवी माधवी, उनि. पृ. २६.
१४. कवी माधवी, उनि. पृ. २६.
१५. कवी माधवी, उनि. पृ. २८.

१६. भावे विनोबा : गीताई, परंमधाम प्रकाशन, पवनार, २२३ वी आवृत्ती, १९९९, पृ. ०१.
१७. साने गुरूजी : गीता हृदय, विद्या विकास पब्लिशर्स, प्रा. लि. नागपूर, चतुर्थावृत्ती, २००४, पृ. ०६.
१८. कवी माधवी, उनि. पृ. २७.
१९. भगवद्गीता प्रचार समिती, वृषाली प्रकाशन, कोल्हापूर, पहिल आवृत्ती, २०१०, पृ. ३२.
२०. बाळापुरे, म. त्र्यं. (संपा.) २०१०, श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर विरचित गीतार्थ दीपिका, माकनेर : श्रीसंत मारुती महाराज संस्थान, पृ.क्र. २५.
२१. भगवद्गीता प्रचार समिती, उनि. पृ. ४३.
२२. बाळापूरे, म. त्र्यं. उनि. पृ. २७.
२३. भगवद्गीता प्रचार समिती, उनि. पृ. ३४.
२४. बाळापूरे, म. त्र्यं., उनि. पृ. ३४.
२५. भगवद्गीता प्रचार समिती, उनि. पृ. ०८.
२६. बाळापूरे, म. त्र्यं., उनि. पृ. ०२.
२७. भगवद्गीता प्रचार समिती, उनि. पृ. ०८.
२८. बाळापूरे, म. त्र्यं., उनि. पृ. ०३.
२९. बाळापूरे, म. त्र्यं., उनि. पृ. ०५.
३०. देशपांडे दशराज, उनि, पृ. २२.
३१. बाळापूरे, म. त्र्यं. उनि. पृ. ०७.
३२. देशपांडे दत्तराज, उनि. पृ. ३८.
३३. भगवद्गीता प्रचार समिती, उनि. पृ. १२.
३४. बाळापूरे, म. त्र्यं., उनि. पृ. ०९.

३५. तत्रैव, पृ. ३५.
३६. तत्रैव, पृ. १४७.
३७. तत्रैव, पृ. ३४.
३८. तत्रैव, पृ. ३१.
३९. तत्रैव, पृ. ४८.
४०. तत्रैव, पृ. ६३.
४१. तत्रैव, पृ. १०९.
४२. तत्रैव, पृ. ८२.
४३. तत्रैव, पृ. १५७.
४४. तत्रैव, पृ. ६७.
४५. तत्रैव, पृ. ५९.
४६. तत्रैव, पृ. ४६.
४७. तत्रैव, पृ. ४७.
४८. तत्रैव, पृ. ०७.
४९. तत्रैव, पृ. ५८.
५०. तत्रैव, पृ. १२७.
५१. तत्रैव, पृ. ७८.
५२. तत्रैव, पृ. १११.
५३. भगवद्गीता प्रचार समिती, उनि. पृ. १०७.
५४. बाळापूरे, म. त्र्यं., उनि. पृ. ८१.
५५. तत्रैव, पृ. ८२.
५६. तत्रैव, पृ. ८७.
५७. तत्रैव, पृ. ८३.

५८. तत्रैव, पृ. ११०.
५९. तत्रैव, पृ. १५७.
६०. तत्रैव, पृ. १५६.
६१. तत्रैव, पृ. १६२.
६२. तत्रैव, पृ. ०३६.
६३. भगवद्गीता प्रचार समिती, उनि. पृ. १८.
६४. बाळापूरे, म. त्र्यं., उनि. पृ. १४.
६५. भगवद्गीता प्रचार समिती, उनि. पृ. ७१.
६६. बाळापूरे, म. त्र्यं. उनि. पृ. ५५.
६७. तत्रैव, पृ. १८.
६८. तत्रैव, पृ. १४९.
६९. तत्रैव, पृ. २१.
७०. तत्रैव, पृ. १०.
७१. तत्रैव, पृ. १५३.
७२. तत्रैव, पृ. ३७.
७३. तत्रैव, पृ. १०७.
७४. देशपांडे दत्तराज, उनि. पृ. ५२६.
७५. बाळापूरे, म. त्र्यं., उनि. पृ. १०६.
७६. बाळापूरे, म. त्र्यं., उनि. पृ. ९४, ९५.
७७. देशपांडे दत्तराज, उनि. पृ. ४६४.
७८. बाळापूरे, म. त्र्यं., उनि. पृ. ९५.
७९. तत्रैव, पृ. ९७.
८०. तत्रैव, पृ. २६, २७.

८१. तत्रैव, पृ. २७.
८२. तत्रैव, पृ. १४२.
८३. तत्रैव, पृ. ३७.
८४. तत्रैव, पृ. २३.
८५. तत्रैव, पृ. ३४.
८६. देशपांडे दत्तराज, उनि. पृ. ९४८.
८७. बाळापूरे, म. त्र्यं., उनि. पृ. १४७.
८८. तत्रैव, पृ. १५, २१.
८९. तत्रैव, पृ. १३३.
९०. तत्रैव, पृ. १५७.

(श्रीसंत मारुती महाराज माकनेरकर यांच्या साहित्याच्या अप्रकाशित वहीच्या पृष्ठांची झेरॉक्स प्रत परिशिष्ट क्र. ४ ब पृष्ठ क्र. ३४८ ते ३५१ मध्ये जोडली आहे.)